

ПОВРАТАК

Прича која траје

Јасмина
Тутуновић-
Трифун

Jasmina
Tutunović
Trifunov

RETURN

An Ongoing Story

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Auþororka izlozbe i űeksija kaűaloia

Јасмина Тутуновић Трифунов, историчарка, виши кустос и архивист
у Музеју жртава геноцида

Рецезенти

Др Душица Бојић, музејски саветник и научни сарадник
Др Ненад Антонијевић, музејски саветник
Др Милица Карић, кустос

Стручни консултант

Гордана Шеатовић, виши књижничар у Музеју жртава геноцида

Реализацију изложбе и објављивање ове публикације подржали су
Министарство културе
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

Exhibition and catalogue text author

Jasmina Tutunović Trifunov, historian, senior curator and archivist
at Genocide Victims Museum

Reviewers

Dušica Bojić, PhD, museum advisor and research associate
Nenad Antonijević, PhD, museum adviser
Milica Karić, PhD, museum curator

Expert adviser

Gordana Šeatović
Senior Library Assistant at Genocide Victims Museum

The project is supported by
The Ministry of Culture of the Republic of Serbia
Telekom Srbija
Genocide Victims Museum Foundation

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2023

Јасмина Тутуновић-Трифунов

ПОВРАТАК

прича која траје

Jasmina Tutunović Trifunov

RETURN

An Ongoing Story

Београд / Belgrade
2023

МУЗЕЈ
ЖРТАВА
ГЕНОЦИДА

ИСТОРИЈСКИ
МУЗЕЈ
СРБИЈЕ

ЈАСМИНА ТУТУНОВИЋ ТРИФУНОВ

МУЗЕЈ
ЖРТАВА
ГЕНОЦИДА

„Разбио рат плаве прозоре детињства. Колевка се последњи пут зањихала када је горела кућа. Живе одсјаји тог пожара у дечјим очима дуго, дуго... У многим ратним ноћима проведеним под крововима од шумског грања или озвезданог неба, поново се зажари страшни огањ, што се као румени певац усадио у кров родне куће. И да би угасиле ту ватру која прети да изгори очи, јављају се сузе. И у њима, као у малим језерима, стану да се огледају обриси питомих неких крајолика и лелујају се смирене воде. То мајка успаванку пева. Пева мајка успаванку и, одједном, тргне се јер на њеним рукама и нема више детета: однео га рат. А њој оставио рану без пребола и недопевану песму која гуши у грлу“

Партизанска читанка, 1982, 10.

Други светски рат на територији Краљевине Југославије, започет ваздушним нападом Трећег рајха и његових савезника на Београд 6. априла 1941. године, условио је брзу капиту-

“The war smashed the blue windows of childhood. The cradle was rocking for the last time when the house was burning. The flashes of the flame live in children’s eyes for a long, long time... In many war nights spent under the roofs of forest’s branches or starry sky, the horrible fire ignites again that settled as a flush cock on the roof of the birth house. And to put out the fire that threatens to burn the eyes, tears appear. And in them, as in small lakes, the outlines of some domestic landscapes are reflected and calm waters stir. It is a mother singing a lullaby. The mother is singing the lullaby and, suddenly, she twitched because there is no child in her arms anymore: the war had taken them. And it left her a wound that cannot be healed and the unfinished song that chocks in her throat.”

Partizanska čitanka, 1982, 10.

The Second World War, which was started in the territory of the Kingdom of Yugoslavia with the air attack on Belgrade by the Third Reich and its Allies on 6th April 1941, caused quick capitula-

Заробљени збег српских цивила,
Козара 1942. године

Captured group of Serbian civilians,
Kozara Mt, 1942

Кнеžопоље, Босанска Дубица, јул 1942.
Усташе спроводе заробљено
становништво са Козаре у логоре НДХ

Knežopolje, Bosanska Dubica, July 1942
The Ustashe convoy the captured inhabitants
from Kozara to the camps of NDH

ФЕДЕРАТИВНА НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА
НАРОДНА РЕПУБЛИКА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Народна основна школа у Драгенин среда Бр. Дубица

Број главног именика 34

Свједочанство

Име: Бранко Драгенин презиме: Бранка

народност: српска, рођен-а: 9. II 1939. год. у Драгенин

срез: Бр. Дубица, Народна Република Босна и Херцеговина похађао-ла је IV пут IV разред у 1951/52. школској години и показао-ла је овај успех:

Српски или хрватски језик	<u>odlično (5)</u>
Језик	
Историја	<u>odlično (5)</u>
Земљопис	<u>odlično (5)</u>
Природопис	<u>dobro (3)</u>
Рачуни и геометрија	<u>odlično (4)</u>
Цртање	<u>dobro (3)</u>
Лијено писање	<u>dobro (3)</u>
Ручни рад	<u>odlično (4)</u>
Пјевање	<u>odlično (5)</u>
Фискулатура	<u>odlično (5)</u>

Владање: odlično (5)

Имао-ла је изостајака оправданих 0 неоправданих 1

Према томе ученик-ца је с odlično успехом свршио-ла IV разред.

Број дјеловодника 34 /1952.

у Драгенин, дана 12 јуна 1952. године.

Разредник: Бранко Радош Управитељ школе: Бранко

Оцјене: За учење: одличан (5), врло добар (4), добар (3), довољан (2), недовољан (1).
За владање: одлично (5), врло добро (4), добро (3), лоше (1).

Мајка Кнежопољка
„Читаву кухињу, читаву кућу је носила са собом“
Бранко Тепић

Mother Knežopoljka
“She was carrying the whole kitchen, the whole house
with herself”
Branko Tepić

Систем
концентрационих
и логора смрти НДХ „Јасеновац“

The Independent
State of Croatia’s system of concentration
and death camps
“Jasenovac“

лацију југословенских оружаних снага и рас-
парчавање територије на немачку, италијанску,
мађарску и бугарску окупациону зону. На тери-
торији Хрватске, Босне и Херцеговине и делова
Србије, 10. априла 1941. године, проглашена је
Независна Држава Хрватска (НДХ). Истовремено
са територијалном поделом државе, на свим
окупираним територијама отпочето је вршење
ратних злочина и то првенствено геноцида
над српским, јеврејским и ромским цивилима,
појединачна и масовна убиства, логорисање и
присилне депортације становништва, попут
масовног пресељавања Словенаца на терито-
рију Србије под немачком окупацијом и у поје-
дине делове НДХ и организованог исељавања
Срба са територије НДХ у Србију¹.

Од самог проглашења у *Народним нови-
нама*, службеном листу НДХ, штампан је чи-
тав низ законодавних аката – законске одред-
бе, наредбе и прописи – којима је регулисано
ново државно уређење и правни положај Срба,
Јевреја и Рома. Законска одредба за одбрану
народа и државе била је основ за настанак
бројних „репресивних прописа и мера“. За-
конска одредба о пописивању Срба правос-

tion of the Yugoslav armed forces and partition
of the territory on German, Italian, Hungarian
and Bulgarian occupational zones. The Inde-
pendent State of Croatia (Nezavisna Država Hr-
vatska - NDH) was established in the territory
of Croatia, Bosnia and Herzegovina and parts of
Serbia on 10th April 1941. Simultaneously with the
territorial partition of the state, war crimes were
being performed in all of the occupied territories
primarily genocide against Serbian, Jewish and
Roma civilians, single and mass murders, camp
internments and forced deportations of the pop-
ulation, such as mass moving of the Slovenians
to Serbia under German occupation and some
parts of NDH and organized moving out of the
Serbs from NDH to Serbia¹.

From the very proclamation in *Narodne
novine*, official newspaper of NDH, a whole range
of legal acts were being printed – legislative en-
actments, orders and regulations – so as to estab-
lish a new state system and legal position of the
Serbs, Jews and Roma. Legislative enactment for
defense of the people and state was the basis for
inception of the numerous ‘repressive regulations
and measurements’². Serbian population was di-

¹ Више у: Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1981), 19–34.

² Mirko Peršen, *Ustaški logori* (Zagreb: Globus, 1990), 28.

¹ See more in Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1981), 19–34.

² Mirko Peršen, *Ustaški logori* (Zagreb: Globus, 1990), 28.

лаваца на територији целе НДХ у року од 15 дана, наредба о дужности пријаве Србијанаца и њихових потомака који су се доселили на територију НДХ после 1. јануара 1900, законска одредба о преласку из једне вере у другу, одузимање имовине, забрана ћирилице на целој територији НДХ, промена назива улица и тргова, затварање српских основних школа и установа, отпуштање са посла у државним институцијама и насилно покатоличавање³, директно су погодиле српско становништво. Свакодневно застрашивање наредбом да се сви Срби до краја априла 1941. године морају иселити у окупирану Србију изазвало је панику, пре свега код сеоског становништва⁴. Законске одредбе о расној припадности и заштити аријевске крви и части хрватског народа условиле су изузетно тежак положај Јевреја и Рома који су живели на територији НДХ. Протеривање становништва, појединачна и масовна убиства Срба, Јевреја и Рома по етничкој, верској и расној припадности, као и политичких неистомишљеника, уништавање имовине, хапшења и присилне депортације, постали су свакодневица⁵.

3 *Okružnica. Vjerozakonski prelaz*, Ministarstvo unutarnjih poslova od 16. rujna 1941, *Crkvene vijesti*, br. 39 (1941), 462.

4 М. Peršen, n.d., 113.

5 М. Peršen, n.d., 113: „Људе убијају у властитим домовима или испред њих, на њивама, свуда гдје стигну. И то старе и младе, дјецу и одрасле, мушкарце жене. Метком и ножем. Уз паљевину

rectly hit by legislative enactment of recording the Orthodox Christian Serbs in the whole territory of NDH in 15 days, order of duty to sign in the Serbs and their descendants who settled on the territory of NDH after 1st January 1900, legislative enactment of conversion to another faith, property confiscations, prohibition of the Cyrillic alphabet in the whole territory of NDH, renaming of the streets and squares, closing primarily Serbian schools and institutions, discharging from state institutions and forced conversion into Catholicism.³ Everyday intimidations by order that all Serbs have to move out into occupied Serbia until the end of April 1941 raised panic especially among people from villages⁴. Legislative enactments about race and protection of Arian blood and honour of the Croatian people caused very difficult status of the Jews and Roma who lived in the territory of NDH. Pogroms of the population, single and mass murders of the Serbs, Jews and Roma because of their ethnic, religious and racial background as well as political opponents, property destruction, arrests and forced deportations were everyday occurrences⁵.

3 *Okružnica. Vjerozakonski prelaz*, Ministarstvo unutarnjih poslova od 16. rujna 1941, *Crkvene vijesti*, no. 39 (1941), 462.

4 М. Peršen, ibid 113.

5 М. Peršen, ibid, 113: ‘They slaughtered people in their own houses or in front of them, in the fields, wherever they could. The elder and the young, children and adults, men and women. By

Непосредно по проглашењу НДХ, почињени су и први велики масовни злочини над српским цивилима у Старом Петровом Селу, Гудовцу код Бјеловара, Хрватском Благају на Кордуну, у Глини, Љубушком, Санком мосту, Кључу, Приједору, Дрвару и у другим местима у којима су, заједно са својим породицама, убијана и деца свих узраста. Нека од најмасовнијих стратишта Срба у периоду Другог светског рата биле су Гаравице код Бихаћа, Црно језеро код Босанске Крупе, као и бројне јаме попут оне под називом Ботичевац у Очијеву код Дрвара упамћене по уморству „много ситне дјеце и жена“ у којој је пронађено много „дјечијих колијевки са новорођенчади“⁶. У току Другог светског рата, у Југославији су, заједно са родитељима, најмлађи страдали и у херцеговачким јамама, попут Корићке јаме, јаме Пандурице, Бивоље јаме, Хутова, Голубинке код Шурманаца⁷... Трагичну судбину сународника из Босне и Херцеговине и

или без ње. Врисак недужне дјеце и људи није их заустављао. Наређења су извршавана. С посебном страшћу и насилништвом, небројано пута уз мучење, силовање и најбешћутнија људска окрнављења. Убијало се са судом или без њега. Зато што си Хрват – издајница, комунист, Југословен, непријатељ, политички противник, сумњив, непоћудан, Србин, Жидов или Ром. На све стране су ницала стратишта и губилишта. Било је то вријеме хајке на људске главе“.

6 Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској* (Београд: Свет књиге, 2014), 52–61.

7 Више у: *Dane Lastavica, Bez dane jame Nezavisne Države Hrvatske ždernače srpskog naroda: 1941– ...* (Београд: Fond za istraživanje zločina genocida, 2008).

Just after proclamation of NDH the first massive mass crimes were committed against Serbian civilians in Staro Petrovo Selo, Gudovac near Bjelovar, Croatian Blagaje in Kordun, Gлина, Ljubuško, Sanski most, Ključ, Prijedor, Drvar and other places where children of all ages were killed along with their families. Some of the most massive killing sites of the Serbs in the Second World War were Garavice near Bihać, Crno jezero near Bosanska Krupa as well as numerous pits such as Botičevac in Očijevo near Drvar that is remembered as a place of death of ‘many tiny children and women’ in which many ‘cradles with newborns⁶’ were found. In Yugoslavia, the youngest suffered together with their parents during the Second World War in pits in Hercegovina, such as Korićke pits, Pandurice, Bull pit, Hutovo, Golubinka near Šurmanci⁷... Serbian population in Srem, which territorially belonged to NDH

bullet and by knife. With setting fire or without it. The screams of the innocent children and people didn’t stop them. The orders were being carried out. With a special passion and violence, numerous times along with torturing, raping and the most ruthless human desecration. One could be killed with verdict or without it. Because one was a Croat – a traitor, a communist, a Yugoslav, an enemy, a political opponent, suspicious, unwanted, a Serb, a Jew or a Roma. Killing sites and execution places were emerging all around. It was a time of hunt on human heads.’

6 Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској* (Београд: Свет књиге, 2014), 52–61.

7 More in *Dane Lastavica, Bez dane jame Nezavisne Države Hrvatske ždernače srpskog naroda: 1941– ...* (Београд: Fond za istraživanje zločina genocida, 2008).

Хрватске доживело је и српско становништво у Срему који је, од априла 1941. године, територијално припадао Независној Држави Хрватској. У казненој експедицији Виктора Томића, „сремском крвавом лету“ 1942. године, убијено је више од 6.000 људи међу којима је било и жена и деце, а ухапшено око је 10.000 цивила, махом српских.

Проглашење НДХ означило је и успостављање читавог система затвора и логора за „непоћудне елементе“. Сабиралишта – пролазни логори у привременим објектима, у основним школама, соколским домовима, двориштима, затворима и „под ведрим небом“ – организована су током акција „чишћења терена“ 1941. године.⁸ Већ током априла 1941, основан је логор *Даница* у Копривници, затим логори у Лобор-граду, Крушчици, Ђакову, Горњој Ријеци код Крижеваца, госпићка група логора (Госпић–Јадовно–Паг), логор у Сиску... У августу 1941. године основан је и систем концентрационих и логора смрти НДХ Јасеновац са стратиштем у Доњој Градини и логорским економијама у Уштици, Млаки, Јабланцу и др.

⁸ Ј. Мирковић, н.д., 62–63: у наведеном делу аутор наводи да су такви логори постојали на Загребачком збору, у Дарувару, Сремској Митровици, Вуковару, Славонском Броду, Новој Градишци, Сарајеву, Грубишном пољу, Бијељини, Теслићу, Бањалуци, Крижевцима, Церовљанима и бројним другим местима.

from April 1941, had the same tragic destiny as their compatriots from Bosnia and Hercegovina and Croatia. In the punitive expedition of Viktor Tomić in ‘Srem’s bloody summer’ in 1942, more than 6,000 people were killed among whom were women and children and there were about 10,000 mostly Serbian civilians arrested.

Proclamation of NDH was also marked by establishing of a whole system of prisons and camps for ‘unwanted elements.’ Gatherings – transit camps in temporary facilities in primary schools, village cultural centres, Falcon centres, yards, prisons and ‘under clear sky’ – were organised during an action of ‘terrain cleaning’ in 1941⁸. A camp called *Danica* was established in Koprivnica during April 1941, then camps in Lobar-grad, Kruščica, Đakovo, Gornja Rijeka near Križevac, Gospić group of camps (Gospić-Jadovno-Pag), a camp in Sisak... NDH system of concentration and extermination camps Jasenovac was established in August 1941 with execution site in Donja Gradina and camp facilities in Uštica, Mlaka, Jablanac and elsewhere.

The youngest inmates in NDH camps were captured children. They were of different ages – older children but also newborn babies who were

⁸ Ј. Mirković, *ibid*, 62-63: the author says in the cited work that such camps existed at Zagreb Rally, in Daruvar, Sremska Mitrovica, Vukovar, Slavonski Brod, Nova Gradiška, Sarajevo, Grubišno polje, Bijeljina, Teslić, Banjaluka, Križevci, Cerovljani and many other places.

Породица Босанац из Кнежице на Козари, убијена у систему концентрационих и логора смрти НДХ „Јасеновац“: логор Јасеновац

Bosanac family from Knežica, Kozara Mt. Slaughtered in 1942 in the Independent State of Croatia` system of concentration and death camp „Jasenovac“: Camp Jasenovac

Систем концентрационих и логора смрти НДХ „Јасеновац“
Логор V Стара Градишка, 1942. година

The Independent State of Croatia’s system of concentration and death camps “Jasenovac”
Camp V Stara Gradiška

Породица Суботић
Миљка и ћерка Мира
Убијене у концентрационом и логору
смрти НДХ

Subotić family
Miljka and her daughter Mira
Slaughtered in the Independent State of
Croatia's concentration and death camp

Бранка Ђурђевић
Рођена 1939. године
Нестала у једном од концентрационих и логора смрти
НДХ заједно са млађом сестром Радмилком

Branka Đurđević
Born in 1939
Disappeared in the unknown Independent State of Croatia's
concentration and death camp with her younger sister

У логорима НДХ су, као најмлађи логорашци, била заточена и деца. Било је деце различитог узраста – и одрасле деце али и тек рођених беба које су са мајкама заробљене и доведене у логоре. Нека деца су се и рађала у логорима. Више десетина хиљада деце у логорима је убијено или умрло од заразних болести и глади. По истраживањима Драгоја Лукића, само у систему јасеновачких логора страдало је близу 20.000 деце – највећи број српске, затим ромске, муслиманске, хрватске и јеврејске деце, узраста до 14 година⁹. Међу њима су била деца учитеља Љубице и Бранка Босанца из Босанске Дубице: Срђан (11), Немања (8), Дивна (4) и Љиљана (2)¹⁰. Логорисање и убиства читавих породица угледних људи, у циљу застрашивања становништва, као и убиства њихове деце која не могу бити политички и војни противници, сведоче о неспорној намери извршавања геноцида над српским народом у НДХ.

Свакодневном терору је било изложено и српско становништво на обалама реке Дрине које је присилно и организовано протеривано са територије НДХ у окупирану Србију,

captured and brought to the camps along with their mothers. Some children were born in the camps. More than tens of thousands of children in the camps were killed or died due to infectious diseases and famine. According to researches that provided Dragoje Lukić, only in Jasenovac concentration camps system perished near 20,000 children – the most of whom were Serbian, then Roma, Muslim, Croatian and Jewish children to 14 years of age⁹. Among them were children of teachers Ljubica and Branko Bosanac from Kozarska Dubica: Srđan (11), Nemanja (8), Divna (4) and Ljiljana (2)¹⁰. Internments in the camps and murders of the whole families of respectful people as well as killings of their children who could not be political and military opponent, for purposes of intimidating the population, testify about indisputable intention of committing genocide against Serbian people in NDH.

Serbian population living at the coasts of the Drina River was exposed to everyday terror of forced and organised pogroms from the territory of NDH into the occupied Serbia according to an agreement between German and Croa-

⁹ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka* (Laktaši: Grafomark – Beograd: Muzej žrtava genocida, 2000).

¹⁰ Више у: Тања Тулековић, „Страдање породице Босанац“, *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, V, бр. 5, (2019), 164–179.

⁹ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka* (Laktaši: Grafomark – Beograd: Muzej žrtava genocida, 2000).

¹⁰ More in: Тања Тулековић, „Страдање породице Босанац“, *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, V, no. 5, (2019), 164–179.

на основу споразума немачких и власти НДХ у Загребу од 4. јуна 1941. године, по којем је на територију Србије и у делове НДХ, на којима је живело српско становништво, требало исељити део словеначког становништва из Доње Штајерске и Коруске, анектиране од стране Трећег рајха¹¹. За Србе из НДХ, који су настањивали предвиђене територије, то је истовремено значило и присилно расељавање у Србију. На основу споразума немачког војног заповедника Србије и владе НДХ било је предвиђено да се у Србију протера 195.000 Срба чиме би руководило новоосновано Државно равнатељство за понову,¹² а основани су и сабирни логори за Србе и Словенце у Славонској Пожези, Сиску, Цапрагу, Бјеловару и Бијељини. На основу различитих извора, у организованим транспортима из НДХ је у Србију под немачком окупацијом пресељено између 12.436 и 18.851 Срба.¹³

¹¹ Избеглице из Словеније у Србији су биле смештене у Јагодини, Ђуприји, Параћину, Врњачкој Бањи, Аранђеловцу, Трстенику и Краљеву, у којем су неки од њих и трагично страдали у октобру 1941. године. Види: Silvija Krejaković i Urška Strle, „Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu“, у: *Dve domovini: razprave o izseljeništvu – Two homelands: migration studies, br. 33 (2011)*, (Ljubljana: Inštitut za slovensko iseljenstvo in migracije ZRC SAZU, 2011), 73–89.

¹² Маријана Мраовић и Зоран Вигњевећ, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клериканских власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“, у: *Зайиси: Годишњак Историјског архива Пожаревац, VII, бр.7, (2014)*, 224.

¹³ Marica Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povjest*, vol. 43, no. 3, (2011), 819.

tian authorities in NDH signed in Zagreb on 4th June 1941 that supposed resettlements of a part of Slovenian population from Lower Styria and Koruška that were annexed by the Third Reich¹¹ to the former Serbian territories. For the Serbs from NDH who settled these territories, it meant forced resettlement into Serbia as well. According to an agreement between the German military commander and the authorities of NDH, it was foreseen that 195,000 Serbs should be expatriated under command of newly formed State Agency for Economical Renewal¹² while gathering camps for the Serbs and Slovenians were formed in Slavenska Požega, Sisak, Caprag, Bjelovar and Bijeljina. According to different sources, there were between 12,436 and 18,851¹³ people resettled in Serbia under German occupation in organised transports from NDH.

¹¹ Refugees from Slavonia were housed in Serbia in Jagodina, Čuprija, Paraćin, Vrnjačka Banja, Arandelovac, Trstenik and Kraljevo where some of them died tragically in October 1941. See: Silvija Krejaković and Urška Strle “Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu,” in: *Dve domovini: razprave o izseljeništvu – Two homelands: migration studies, no. 33 (2011)*, (Ljubljana: Inštitut za slovensko iseljenstvo in migracije ZRC SAZU, 2011), 73–89.

¹² Marijana Mraović i Zoran Vignjević, “Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клериканских власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској”, in: *Зайиси: Годишњак Историјског архива Пожаревац, VII, no.7, (2014)*, 224.”

¹³ Marica Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povjest*, vol. 43, no. 3, (2011), 819.

Стоја и Мирко Чекић из Грбавца, Козара
Убијени 1942. године у систему концентрационих
и логора смрти НДХ „Јасеновац“ : логор V Стара
Градишка

Stoja i Mirko Čekić from Grbavci, Kozara Mt.
Slaughtered in the Independent State of Croatia's
system of concentration and death camps “Jasenovac” :
Camp V Stara Gradiška

Мирко Ђурић из Горњег Водичева
Убијен код воденице на Уни 1942. године

Mirko Đurić from Gornje Vodičevo
Slaughtered near the watermill on the Una
River, 1942

Осмогодишњег Мићу
Благојевића, који је
преживео раздвајање
породице у Јасеновцу и покољ
у Слобоштини, спасао је Емил
Штефанек из Јакшића код
Славонске Пожеге, у чијој
кући је растао до 1945. године,
када га је мајка пронашла
и вратила на Козару.

Eight-year-old Mićo Blagojević, who survived separation
from his family in Jasenovac and the slaughter in Slobodina,
was saved by Emil Štefanek from Slavenska Požega in whose
house he was being bought up in 1945 when his mother
found him and brought him back to Kozara.

Бежећи од сигурне смрти, Срби са територије НДХ су и самостално, често без одеће, обуће и докумената, покушавали да пребегну у Србију, прелазећи Дрину и Саву код Бање Ковиљаче, Црне Баре, Засавице, Мале Митровице и Шапца. У избегличким колонама био је велики број деце, најчешће сирочића са подручја Лике, Баније, Кордуна, из Босне и Херцеговине...¹⁴

Немачке војне власти у Србији су од представника власти НДХ захтевале престанак „окрутног“ понашања према заробљеним Србима јер се због терора, недостатка хране и смештаја, као и због „дезорганизације“ транспорта ометао немачки план расељавања Словенаца у НДХ и делове окупирани Србије 1941. године.¹⁵ „Поступак илегалног пребацивања Срба и Србијанаца са територија Независне Државе Хрватске на териториј Гувернеманта Србије ствара незгодно расположење, које се често претвара у револт господина Неухаусена, и осталих представника окупационе Немачке власти, јер оваково пребацивање ствара велике и непотребне прилике и неугодности

za suvremenu povjest, vol. 43, br.3, (2011), 819.

¹⁴ Марко З. Рељић, Избегличко питање у Новом времену 1941. године, (дипломски рад), Универзитет у Београду, Одељење за историју, 2019, 17.

¹⁵ Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.“, *Historijski zbornik*, IX, br. 1–4 (1956), 135–136.

Running away from sure death, the Serbs from the territory of NDH tried to escape in Serbian on their own, often without clothes, shoes and documents crossing the Drina and the Sava at Banja Koviljača, Crna Bara, Zasavica, Mala Mitrovica and Šabac. In the refugee columns there were lots of children, most often orphans from Lika, Banija, Kordun, Bosnia and Herzegovina...¹⁴

The German military authorities in Serbia demanded from the authorities of NDH to stop with the ‘cruel’ conduct towards captured Serbs because the terror, lack of food and accommodation and most of all ‘disorganisation’ of the transport disturbed the German plan for resettlement of the Slovenians in NDH and parts of occupied Serbia in 1941¹⁵: “The act of illegal moving out of the Serbs and Srbijanci from the territory of NDH to the territory of Government Serbia causes inconvenient spirits that usually transforms into revolt of Mr. Neuhaus and other representatives of the German occupational authorities because such transport produces huge and unnecessary circumstances and inconveniences for the German occupational authorities. The Serbs and Srbijanci resettled in this way frequently shelter without any control in

¹⁴ Марко З. Рељић, Избегличко питање у Новом времену 1941. године, (bachelor thesis), University of Belgrade, History department, 2019, 17.

¹⁵ Andrija Ljubomir Lisac, “Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”, *Historijski zbornik*, IX, no. 1–4 (1956), 135–136.

Немачким окупационим властима. На овај начин пребачени Срби и Србијанци обично знаду без контроле да се склоне на скривена и неприступачна мјеста горских вјенаца и шума, те пошто им нестане хране стварају разне пљачкашке банде“. Слична ситуација је била и у Срему, где се „са ухапшеним Србима извршавају страшна недјела и мрцварења, напосе од стране усташких представника, која вређају најосновније људско достојанство и осјећање. Тиме се, то јест оваковим поступком стварају велике неугодности Немачким војним снагама на територију Гоувернеманта Србије, јер се њима обрађају стотине и стотине Срба усмено а и писменим представкама навађајући начине мрцварења и мучења, те се тражи рјешавање оваких представака“ напомињући да се немачке власти не противе извршењу смртне казне „над кривцима“, које „треба извршавати стријељањем без мучења и мрцварења.“¹⁶ Присилно пресељени Срби који су организованим транспортима стигли у Србију преко прелаза Бадовинци, Салаш Црнобарски, Црна Бара, Засавица и Мала Митровица били су из котара Грубишно Поље, Бјеловар, Бањалука, Петриња, Загреб, Лудберг, Пожега, Бугојно, Нашице, Мостар, Високо, Пожега, Босанска Градишка,

¹⁶ Isto, 136.

hidden and unapproachable places in mountain ranges and in the woods forming different robbing bands after they are left out of food”. Similar situation was in Srem where “horrible misdeeds and mutilations are being conducted upon arrested Serbs by the Ustasha representatives which offends the basic human dignity and feelings. Such deeds create great inconveniences for the German military forces in the territory of Government Serbia because hundreds of the Serbs address to them verbally and in written form listing all the means of mutilations and tortures, so a solution for this situation is being sought” noting that German authorities are not against executions “upon the guilty ones” which have to be conducted by shooting and without torturing and mutilating”.¹⁶ Forcefully moved Serbs who arrived in Serbia in organized transportations through the passings Badovinci, Salaš Crnobarski, Crna Bara, Zasavica and Mala Mitrovica were from provinces Grubiško Polje, Bjelovar, Banjaluka, Petrinja, Zagreb, Ludberg, Požega, Bugojno, Našice, Mostar, Visoko, Bosanska Gradiška, Tuzla, Čazma, Koprivnica, Virovitica, Doboj, Nova Gradiška, Sisak and others.¹⁷

Escaping the Ustasha terror in East Bosnia, many Serbian refugees sought salvation in Serbia across the Drina at Skelane (Srebrenica) and

¹⁶ Ibid, 136.

¹⁷ Ibid, 138.

Тузла, Чазма, Копривница, Вировитица, Добој, Нова Градишка, Сисак и других.¹⁷

Бежећи испред усташког терора у Источној Босни, током 1942. године, бројне српске избеглице су спас проналезиле одлазећи у Србију преко Дрине код Скелана (Сребреница) и код Старог Брода, подмићујући Немце да их чамцима превезу преко реке. Били су смештени у Заовинама, а затим и по бројним местима широм Србије.

Уз избегло српско становништво из Босне и Херцеговине и Хрватске у окупирану Србију су пристизали и Срби из Војводине, присилно пребацивани преко Тисе и Дунава, а са југа некадашње Краљевине Југославије преко непроходних планина.¹⁸ Врхунац избегличке кризе у окупираној Србији био је у августу и септембру 1941. године, када је на територији Србије боравило око 300.000 избеглица.¹⁹ Бригу о избеглицама преузео је квислиншки Комесаријат за избеглице и пресељенике при Савету комесара ратног злочинца Милана Аћимовића.

Почетком рата нису вођене прецизне евиденције о броју и идентитету новопридошлог становништва, док су касније избеглице до-

Stari Brod during 1942, bribing the Germans to take them across the river by boats. They settled in Zaovine and numerous other places across Serbia later on.

Along with Serbian refugees from Bosnia and Hercegovina and Croatia, forcefully moved Serbs from Vojvodina across the Tisa and the Danube and the south of the former Kingdom of Yugoslavia arrived in Serbia through impassable mountains.¹⁸ The peak of the refugee crises in occupied Serbia was in August and September 1941 when about 300,000 refugees¹⁹ abided in the territory of Serbia. The quisling Commissariat for refugees and migrants under Council of commissars of the war criminal Milan Aćimović took care of the refugees.

At the beginning of the war there were no precise records of number and identity of the newcoming settlers while those who came later got legitimations in Serbian and German with personal information and date and place of moving into Serbia.²⁰ Among refugees from Bosnia there were many children who hid in special shelters (zbeгови) in the woods and got lost while some of them died there. In records of Toma Maksimović, authorised quisling commissar for the refugees and migrants, it is recorded that

бијале легитимације на српском и немачком језику, са личним подацима и датумом и местом преласка у Србију.²⁰ Међу избеглицама из Босне које су се криле у збеговима било је много деце која су се у шумама губила, а нека од њих и умирала. У извештајима Томе Максимовића, изванредног квислиншког комесара за избеглице и пресељенике, наводило се да је само од 2. јула 1942. године у Србију преко Дрине пристигло око 18.000 деце.²¹ Многа су, међутим, пристигла и много раније.

Због епидемије пегавог тифуса и других заразних болести Централни хигијенски завод је организовао карантине за привремену изолацију избеглица уз реку Дрину и у јужним крајевима, у Бањи Ковиљачи, Малом Зворнику, Бајиној Башти, на Тари, Мокрој Гори и у другим местима. Протерано и избегло становништво са Косова и Метохије било је смештено у карантинима у Равном Гају и Рашки²².

После лечења у Централном лазарету у Београду, избегла и расељена деца са територије целокупне некадашње Краљевине Југославије била су смештена у децје избегличке домове у Србији. У првом децјем дому под називом Краљевић Андрија, у Београду, било је смеште-

about 18,000²¹ children came in Serbia across the Drina just from 2nd July 1942. Many came much earlier, though.

The Central hygienic institute organised quarantines for temporal isolation of the refugees along the Drina and in southern settlements: Banja Koviljača, Mali Zvornik, Bajina Bašta, in Tara Mountain, Mokra gora and other places due to the typhus epidemic and other infectious diseases. The resettled and refugee population from Kosovo and Metohija abided in quarantines in Ravni Gaj and Raška²².

After being healed in the Central lazaret in Belgrade, the refugee and resettled children from the whole territory of the former Kingdom of Yugoslavia were housed in children's refugee centres in Serbia. In the first children's centre called *Prince Andrija* in Belgrade, there were 305 orphans²³ who were housed in temporary orphanage in Topovske šupe at Autokomanda²⁴ after having arrived

17 Isto, 138.

18 S. D. Milošević, n.d., 243.

19 M. Z. Reljić, n.d., 29.

18 S. D. Milošević, ibid, 243.

19 M. Z. Reljić, ibid, 29.

20 S. D. Milošević, ibid, 823.

20 S. D. Milošević, n.d., 823.

21 Isto, 249.

22 S. D. Milošević, n.d., 243–251.

21 Ibid, 249.

22 S. D. Milošević, ibid, 243–251.

23 By the beginning of the Second World War, there were about 120 children in Communal children's centre under the auspice of Belgrade's municipality. After the end of the April war in 1941 and coming of a great number of refugee children, there were 600 children in the centre and the citizens were appealed to take these children in their houses from the centre during the winter 1941. See: Љубинка Шкодрић, „Мајчинство и старање о деци у окупираној Србији 1941–1945“, in: *800 година српске медицине*, eds. Брана Димитријевић и Зоран Ваџић (Београд: Српско лекарско друштво, 2014), 347–363.

24 Милош Хамовић, *Избјељеништво у Босни и Херцеговини 1941–1945* (Београд: Филип Вишњић, 1994), 167.

но 305 сирочића²³, која су, по доласку у Србију, била смештена у привременом дому у Топовским шупама на Аутокоманди²⁴. Након тога, посредством Црвеног крста, отворени су домови за избегличку децу у обданишту Мајка Јевросима, у Течају за домаћице Београдског женског друштва, Дому за заштиту девојака, као и у неким привременим објектима.²⁵ По истраживањима Милоша Хамовића, у окупираној Србији је, до 1. марта 1942. године, било регистровано 62.049 избегле деце. Само у Београду је, у исто време, у децјим домовима и код породица, било смештено 11.944 деце.²⁶ Малишани су у породицама били смештени „на стан и храну“, и то у приватним кућама, породицама средњег и сиромашног имовинског стања, углавном на периферији Београда, које су се одазвале позиву да прихвате мале страдалнике. Породице су могле да усвоје дете, да га чувају у свом дому до краја рата или да плаћају месечни износ за

23 До почетка Другог светског рата, у Градском децјем дому, под старатељством београдске општине, било је смештено око 120 деце. Већ по завршетку априлског рата 1941. године и након доласка великог броја избегличке деце, у дому је боравило око 600 деце, а на грађане се апеловало да у своје домове преузму ту децу из дома у току зиме 1941. Види: Љубинка Шкодрић, „Мајчинство и старање о деци у окупираној Србији 1941–1945“, у: *800 година српске медицине*, уредник Брана Димитријевић и Зоран Ваџић (Београд: Српско лекарско друштво, 2014), 347–363.

24 Милош Хамовић, *Избјељичиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945* (Београд: Филип Вишњић, 1994), 167.

25 Милош Хамовић, н.д., 171–172.

26 Исто, 167.

in Serbia. After that, the centers for refugee children were opened under the auspice of the Red Cross in kindergarten *Majka Jevrosima*, in Center for housewives at Women's society of Belgrade, Institute for protection of the girls and some temporary facilities²⁵. According to researches conducted by Miloš Hamović, there were 62,049 registered refugee children by 1st March 1942. At the same time there were 11,944 children²⁶ housed in children's institutions and in families only in Belgrade. The little ones in the families were housed for 'room and food' in private houses of the middle and poorer class families who responded to the call for accepting the young sufferers primarily in the suburbs. The families could adopt the child, keep them in their house until the end of the war, or pay monthly for the child in an orphanage or refugee family.²⁷ Around seventy families accepted to pay monthly for the refugee children's allowance who were housed in children's centres in Serbia. The Section for housing children, family and youth at the Central Committee of the Red Cross was due to take care of the children. The poorest children were provided with accommodation, food, clothes and shoes.²⁸

25 Милош Хамовић, *ibid.* 171–172.

26 *Ibid.* 167.

27 *Ibid.* 169.

28 *Ibid.* 179.

Српска деца избеглице из НДХ у Србији

Serbian children - refugees from the Independent State of Croatia

дете у дому или избегличкој породици.²⁷ Око седамдесет породица прихватило је да плаћа издржавање за децу смештену у домовима у Србији. За бригу о деци била је задужена Секција за збрињавање деце, породице и младежи при Главном одбору Црвеног крста. За најсиромашнију децу били су обезбеђени смештај, исхрана, одећа и обућа.²⁸

Избегличка деца су васпитавана у верском и српском националном духу²⁹ без обзира дали су била у домовима или у српским православним манастирима који су такође прихватили децу без родитељског старања. Одрасла су уз обавезне јутарње молитве, наставу веронауке и заједнички одлазак на литургију, свечано су прослављала Божић, Васкрс, Врбицу и Видовдан. Популарна стручна предавања, уз читање родољубиве поезије, приређивана су ради „јачања свести о српству и особинама које треба да красе српску избегличку децу.“³⁰ Деца у домовима су имала организовану здравствену заштиту, а уз школске обавезе бавила су се и сакупљањем шумских плодова, воћа, лековитог биља, уређивањем бањских паркова и домских просторија. Девојчице пореклом из сеос-

The refugee children were raised in religious and national Serbian spirit²⁹ whether they were in children's centres or in Serbian Orthodox monasteries which also accepted children without parental care. They were growing up along with morning prayers, religious education and group liturgy, solemn celebrations of Christmas, Easter, Vrbica (Lazarus Saturday) and Vidovdan. Popular expert lectures were held with reading patriotic poetry so as to "strengthen conscious about the meaning of being Serbian and qualities that should characterise refugee Serbian children".³⁰ The children in orphanages had organised health care and, along with school duties, they collected forest fruitages, fruits, healing plants, took care of spas' parks and orphanages' facilities. Girls from villages, who knew how to do that, spun wool and knitted clothes.

Growing up of the refugee children in centres and boarding schools, organized removals of pupils from place to place in Serbia that were quite distanced from one another and occasional visits to Serbian families in Banat, Petrovgrad, Velika Kikinda, Vršac, Kovačica and Crepaја during 1942 weakened relations of the refugee children with their parents, relatives or friends.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

ких подручја, које су то знале од раније, преле су вуну и плеле одећу.

Одрастање избегличке деце у домовима и средњошколским интернатима, као и организована пресељавања ученика из места у место у Србији, некада и врло удаљено, као и повремено одласци код српских породица у Банату, Петровграду, Великој Кикинди, Вршцу, Ковачици и Црепаји, током 1942. године још више су слабили везе избегле деце са родитељима, рођацима или познаницима.

У јануару 1943. године, на територији Србије било је смештено око 80.000 избегличке деце и тај број се свакодневно повећавао, посебно у фебруару и марту исте године када је, уз сагласност власти НДХ и услов да се та деца никада не врате својим кућама, из логора пуштено око 30.000 српске деце без родитеља која су у групама (по 500) пребачена у Београд и смештана у дечје домове у Врњачкој и Матарушкој Бањи, Сокобањи, Ужицу, Бањи Ковиљачи, Аранђеловцу, Нишу, манастирима Раваници и Боговађи, Петровцу, Пожаревцу, Лесковцу и другим местима. Већина ове деце није знала да каже ништа о себи и својој породици, баш као и избегличка деца из бројних крајева некадашње Југославије која су одрасла у манастиру Студеница.

У децембру 1943. године, Тома Максимовић је упутио јавни позив Занатској комори

In January 1943 there were about 80,000 refugee children in the territory of Serbia and the number was increasing day after day especially in February and March when, with concordance of the NDH authorities under condition that they never return to their homes, 30,000 Serbian children without parents were transported to Belgrade in groups (of 500) and housed in children's centres in Vrnjačka and Mataruška Banja, Sokobanja, Užice, Banja Koviljača, Arandelovac, Niš, Rakovica and Bogovađa monasteries, Petrovac, Požarevac, Leskovac and other places. Most of these children didn't know to say anything about themselves and their families as well as refugee children from many parts of former Yugoslavia who were growing up in Studenica monastery.

Toma Maksimović sent public call to Craftsmen Chamber of Belgrade and its members all over Serbia calling them to take over the children from orphanages in December 1943 because there were "vast crowds of Serbian children at the coast of Drina again" who were "brutally ripped out of their grandfathers' land and transported to Serbia. There are 1,800 of those" who bring with themselves "the cruelest knowledge of long-lasting bestiality of the human kind, the seal of shameless violence, memories on the sea of spilt blood".³¹

³¹ Military Archives (MA), к 34, ф 3, д 30, the Note of Toma Maksimović to Craftsmen Chamber from 16th December 1943.

²⁷ Исто, 169.

²⁸ Исто, 179.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Београд и њеним члановима широм Србије да преузму децу из домова јер су „на Дрини опет непрегледне гомиле српске деце“ која су „брутално отргнута од своје дедовине и пребачена у Србију. Има их 1.800“ и са собом носе „најсвирепије сазнање о далекосежности зверства људског рода, носе печат бестидног насиља, успомене на море проливане крви“.³¹

Уз бројне заразне и запаљенске болести, попут ангине, запаљења плућа, упале ушију, бронхитиса, шарлаха, маларије, заушки, екцема и вашљивости која је била „општа појава“, проживљена трауматична ратна искуства су условљавала неконтролисано ноћно мокрење и представљала велики психички проблем, пре свега деци старијег узраста.³²

Током рата су у штампи у окупираној Србији повремено објављиване фотографије и текстови захваљујући којима су нека деца „загубљена у хаосу избјеглиштва, враћена својим родитељима“,³³ али многа се никада више нису вратила својим кућама.

По завршетку Другог светског рата, преживела деца из српских избегличких домова,

Along with numerous infectious and inflammation diseases such as tonsilitis, pneumonia, otitis, bronchitis, scarlet fever, malaria, mumps, eczema and head lice infestation that was “general occurrence”, the survived traumatic war experiences conditioned uncontrollable night urinating and caused great psychological problems primarily for older children.³²

Occasionally, photos and texts were published in the newspapers in occupied Serbia during the war thanks to which some children “who were lost in the chaos of the displacement were brought back to their parents”³³, but many never returned to their homes again.

After the end of the Second World War, the children survivors from Serbian refugee centres housed in centres for war orphans were listed with not always correct and confident data about their origin, name and age and brought up in the spirit of the new social and political system of the postwar Yugoslavia. The graves of the dead and killed children in mass revenges against the civilian population “are scattered all over Serbia, usually as unnamed victims of the terror.”³⁴ Мемо-

31 Војни архив (ВА), к 34, ф 3, д 30, Допис Томе Максимовића Занатској комори од 16. децембра 1943. године.

32 Више у: Милорад Б. Панић, *Дом за збрињавање избељичке деце у Мајсарушкој Бањи* (Краљево: Центар за социјални рад, 1994), 209–215.

33 М. Хамовић, н.д., 189.

32 More in: Милорад Б. Панић, *Дом за збрињавање избељичке деце у Мајсарушкој Бањи* (Краљево: Центар за социјални рад, 1994), 209–215.

33 М. Хамовић, *ibid*, 189.

34 Драгослав Огњановић, *Дејинство које то није било* (Београд: Републички одбор СУБНОР-а СР Србије – НИП „EXPORT-

Српска деца избеглице из НДХ у Србији
Српски избеглички дом „Коштице“ у Ужицу

Serbian children-refugees from the Independent State of Croatia
Serbian Refugee Shelterhouse „Koštice“ Užice

Српска деца избеглице из НДХ у Србији
Српски избеглички дом „Снежник“ у Врњачкој Бањи

Serbian children – refugees from Independent State of Croatia
Serbian Refugee Shelterhouse „Snežnik“ Vrnjačka Banja

Српска деца избеглице из НДХ у Србији
Српски избеглички дом у Матарушкој Бањи

Serbian children – refugees from the Independent State of Croatia
Serbian Refugee Shelterhouse Mataruška Banja

смештена у домове за ратну сирочад, уписана са не увек тачним и поузданим подацима о пореклу, имену и узрасту, васпитавана су у духу новог друштвеног и политичког система послератне Југославије. Грбови умрле и убијене деце у масовним одмаздама над цивилним становништвом „разасути су широм Србије, често као безимене жртве терора.“³⁴ Сећања на њихову ратну судбину била су инспирација за књижевна дела посвећена деци и младима, често и као обавезна школска лектира. Једна од таквих прича о судбини деце избеглица у Другом светском рату, у шумама на граници Босне и Србије, где је „мирно живео“ до новембра прве ратне године, са снажним универзалном поруком о страдању и хуманости објављена је у књизи под насловом *Приче о малим партизанима*:

„Куд сам се запутио, питаш. Синове обилазим. Синове моје. Седморицу их имам, а раштркали се на разне стране, и таман једном праг прекорачим, а други ме већ зову да и њима похитам. И тако сам ти вечно на друмовима, сем кад нападају дебели снегови. (...)“

Пред зиму те године првог сина задобих. Наиђе бркат човек у оделу шумадинском,

³⁴ Драгослав Огњановић, *Дейнство које то није било* (Београд: Републички одбор СУБНОР-а СР Србије – НИП „EXPORT-PRESS“, 1974), 146–147.

ries of their war destiny inspired literary works dedicated to children and young people often as compulsory school reading lists. One such story about refugee children’s destiny with a powerful message about sufferings and humanism in the Second World War, in the forests at the frontier of Bosnia and Serbia where “he lived at peace” until November of the first war year, was published in a book titled *Priče o malim partizanima* (*Stories about little Partisans*):

“Where I am heading to, you ask me. I’m visiting my sons. My sons. I have seven sons and they are scattered all around to different places and as I step the doorway of one of them, the others are already calling me to hurry to them. And so I am eternally on the roads, except when thick snows cover them. (...)“

I got my first son before the winter of that same year. A man with a moustache clothed in Šumadija clothes with a five-pointed star on his šajkača came along. He was riding his horse taking harness in one hand and closely holding a child of barely three in the other. He had found him in a burned abandoned village and took him. I felt sorry for the child so I pleaded the warrior to give him to me. The child only knew to say that his name was Radul. Now, my first one is seven-

EXPORT-PRESS“, 1974), 146–147.

с петокраком звездом на шајкачи. Јаше он, једном руком држи вођице, а другом притеже уза се дете коме једва три године беше. Нашао га био у неком спаљеном опустелом селу, па га понео. Би ми жао детета, те га измолих од ратника. Мали је знао само да ми каже да се Радул зове. Сад је томе моме првенцу седамнаеста, у Зеници граду гвоздену рудачу топи. Волео дечак то да буде. (...) На измаку те исте године стекох другог, трећег и четвртог сина. Бежао народ из Босне к Дрини, текао и дан и ноћ путељком једним подаље од моје куће, а мени туга пала на душу. Изађох једне мрачне ноћи на тај путељак, а тамо, крај једне брезе, пала нека жена, снага је издала, па је под дрво прилегла и више се није пробудила. А уз њу се прибила три дечака, један био у четвртој, други у деветој, а трећи је основну био завршио. Узех и њих себи, па их нахраних, огрејих и ставих крај Радула да спавају... Двојица старијих, Ненад и Станиша, сад су ми официри. Поручник и потпоручник. Обојица границу чувају. Најмлађи, Марко, вратио се у село на огњиште. Шеснаеста му је сад, а он сам и оре и копа и пред власти излази. Радост ми је да га погледам. Леп момчић. (...) У друго ратно пролеће бану ми, у рано јутро, једна четица партизанска. Е, они ми још двојицу синова доведоше, Мирка и Јована. Њих двојица су баш

teen, he melts iron ore in Zenica. The boy loves that job (...) At the end of the same year I got my second, third and fourth son. The people were running from Bosnia towards the Drina, they were flowing down a lane a bit far away from my house day and night and sadness fell to my soul. I went out on the lane one dark night, and there, next to a birch, a woman had fallen down, the strength had betrayed her so she lay under the tree and she didn't wake up any more. And next to her, three boys clutched closer onto her, one in the fourth grade, the other in the ninth grade and the third had already finished primary school. I took them, too, and then I fed them, warmed them and then put next to Radule to sleep... The two older ones, Nenad and Staniša, are my officers now. Lieutenant and second lieutenant. Both of them guard the border. The youngest one, Marko, returned to the village on his home hearth. He is sixteen now and he plows and digs and goes before the authorities on his own. It is a joy for me to look at him. A handsome boy. (...) In the second war spring, early in the morning, a small Partisan company bumped into my place. Well, they brought to me two more sons, Mirko and Jovan. The two were just quite lucky. They have found their own mother after the war. She was searching for them all over the country, she cried her eyes out. My

среће имали. Нађоше после рата своју рођену мајку. Она их је на све стране тражила, целу је нашу земљу прокрстарила, очи је своје исплакала. Мој брате, да ти је видети како су се њих троје загрлили! Не може се то описати. И они су сад на своје огњишту, оженили се, унук од њих имам. Добро живе. (...) И још једног сина стекох до краја рата. Загубио се у некој бежанији, па му никако родитеље не могах наћи. Он ми је најмлађи, сад му је тек четрнаеста и кад свратим њему у село, о врат ми се веша и љуби ме, ђаво један. Сад сам му фрулу купио и сребрним је оковцем украсио. Дobar један човек, који је у овом рату сву децу изгубио, измолио га од мене и усинио. Али, свеједно, и мене воли и поштује. Е, од њега ми је најтеже да се ишчупам. (...) Тако оде стари Тороман Љубић. Човек и борац.³⁵

Дијете од усџанка

Бројна деца различитог узраста чији су родитељи убијени или нвестали у оружаним сукобима и збеговима одрасла су у партизанским јединицама и делила судбину бораца Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Потресно сведочанство о најмлађој деци која о себи

35 Коста Степановић, *Приче о малим партизанима* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1966), 85–89.

brother, if you could only see the way they hug each other! It cannot be described. They are on their own hearths now, they got married, I have grandchildren from them. They live well. (...) And I have earned one more son by the end of the war. He got lost in an escape so I couldn't find his parents in any way. He is my youngest one, he is only fourteen now and he hugs me and kisses me when I drop in the village, a mischief. I have bought him a pipe and decorated it with silver chain. A good man, who had lost all of his children in the war, asked me to give him the boy and he adopted him. But, all the same, he loves and respects me, too. See, it's the hardest for me to rip him off (...) That is how old Toroman Ljubić left. A man and a fighter."³⁵

A child of the Uprising

Numerous children of different ages whose parents had been murdered or had disappeared in armed clashes and in shelters were growing up in the Partisan units and shared faith of a combatant of People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ). A moving testimony of the youngest children who didn't know anything about themselves, who were found in places destroyed

35 Коста Степановић, *Приче о малим партизанима* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1966), 85–89.

нису знала ништа, пронађеној на згариштинама, у склоништима, разрушеним земуницама, скриваној покрај путева, опевано је и у народној песми *Дијетје од устанка*:

*Четврта је офанзива била,
Банију је у црно завила.
Кад усташе народ њоробише
Јадне мајке дјецу њоубише.
А ја једно у снијету нађох,
Нађох мало од мјесеца дана.
Лјепо сам јој име нађенула :
Мала Ранка, дијетје од устанка.*

„Наш батаљон је био наша породица“³⁶ – записао је некадашњи четрнаестогодишњи партизан Драгоје Лукић присећајући се деце која су, попут њега, све до IV непријатељске офанзиве на територији Кордуна, Лике, Баније и Босанске Крајине, одрасла у партизанским јединицама као најмлађи борци-курири или скривена у партизанским болницама, школама и домовима.

Партизански домови за децу чији су родитељи убијени, одведени у заробљеништво или се борили у партизанским јединицама оснивани су од 1942. године у Босни и Херцеговини и

³⁶ Драгоје Лукић, *Рај и дјеца Козаре* (Београд: Народна књига, 1979), 52.

by fire, in hidings, knocked down dugouts, hidden by a road, was sang in a folk poem *A child of the Uprising*:

*It was the fourth offensive,
It wrapped Banija in black.
When the Ustashe enslaved the people,
The poor mothers lost their children,
And I found one in the snow,
I found a little one that was a month old.
I gave her a nice name:
Little Ranka, a child of the uprising.*

‘Our battalion was our family’³⁶ – a former fourteen-year-old Partisan Dragoje Lukić have written remembering children who, like himself, were growing up in the Partisan units as the youngest combatants-couriers or hidden in the Partisan hospitals, schools and centres all until the fourth enemy’s offensive in the territories of Kordun, Lika, Banija and Bosanska Krajina.

The Partisan orphanages for children whose parents were murdered, taken as prisoners of war or fought in the Partisan units had been established since 1942 in Bosnia and Hercegovina and in Kordun, Bosanski Petrovac, Risovac, Luška Palanka,

³⁶ Драгоје Лукић, *Рај и дјеца Козаре* (Београд: Народна књига, 1979), 52.

на Кордуну, у Босанском Петровцу, Рисовцу, Лушци Паланци, Српској Јасеници³⁷, Дрвару, Штекеровцима код Гламоча, Ливну и Фочи. О исхрани и смештају деце старале су се партизанске војне власти, Народноослободилачки одбори (НОО) и мештани. „О њима смо се бринули као да су наша најрођенија. Вољели

37 Драгоје Лукић, „1941–1942. у сведочењима учесника Народноослободилачке борбе“ (Београд, 1975), 229–230: „У овом дому смо нашли све што нам је раније тако много недостајало. Свима нама су у најсветлијој успомени остале Даница Медан, мајка из Јасенице, Пирка и Ирена Киш. Мајке из Јасенице су нам обезбедиле топлину домаћег огњишта и поклониле сву своју љубав. Свака од њих је имала ‘своје’ дете из дома које је недељом било гост на ручку. Сећам се једне такве мајке. Исплела ми је чарапе и врло често доносила погуде. Наступала је зима, а за мене се свакад нашла по која сачувана јабука у њеном завежљају. Била је ћутљива, тужно ме је посматрала и увек називала својим сином. Када је био ослобођен Бихаћ, и ми смо добили пуно поклона. Сашивена су нам одела по мери и титовке са петокраком. И кад је у слободном Бихаћу одржаван Први конгрес УСАОЈ-а, те дане смо посебно обележили. Примљено је првих 17 омладинаца у СКОЈ. Славко Котур је био наш секретар. Нешто касније, пред четврту офанзиву, у СКОЈ су примљени, на свечани начин, и сви остали омладинци из дома. Имали смо и чврсту пионирску организацију, добро увежбан хор, драмску секцију и групу рецитатора. Колико смо могли, помагали смо у пољским радовима. Брали смо кукурузе, скупљали грах, шљиве и кромпир, брали лешнике, дрењине. Била је то најмлађа чета партизана. Њен командир је био Драшко Лајић. Имао је тада шеснаест година, а био је ‘стари борац’. Почетком јанура 1943, покретањем IV непријатељске офанзиве и борби на Грмечу, ‘најмлађа чета партизана’, заједно са становништвом Српске Јасенице, евакуисана је према Дрвару и Гламочу. Тада смо и ми пошли у бригаде, у прве борбене окршаје. На залеђеном Шатору, који сам прешао у вуненим чарапама што ми их је дала мајка из Јасенице, имао сам ватрено крштење. У једној борби прса у прса с Немцима погинули су другови Славко Котур, секретар скојевског актива нашег дома и Перо Злојутро, скојевац, обојица курири штаба 6. босанског корпуса. Борци наше мале чете прешли су Неретву и Сутјеску, борили се на Зеленгори. У многим нашим бригадама, они су пронели славу бораца курира.“

Serbian Jasenica³⁷, Drvar, Štekerovci near Glamoča, Livno, Foča. The Partisan war authorities, People’s Liberation Boards (NOO) and local population took care of accommodation and food for the children. “We took care of them as if they were our very own. We loved them as our own children,” as

37 Драгоје Лукић, „1941–1942. у сведочењима учесника Народноослободилачке борбе“ (Београд, 1975), 229–230: “In this home we found all what we had missed so much before. We remember Danica Medin, the mother from Jasenica, Pirka and Irena Kiš as the brightest memory. Mothers from Jasenica provided us with the warmth of the domestic hearth and gave us all their love. Each of them had ‘her own’ child from the centre who was a guest on the Sunday lunch. I remember one such mother. She used to knit socks for me and bring me presents very often. The winter was coming, and she always had an apple for me in her bunch. She was taciturn and she would look at me sadly, always calling me her son. And when Bihać was liberated, we got lots of presents, too. Fitting suits were tailed for us as well as Titovka caps with a five-pointed star. And when the First Congress of USAOJ was held in liberated Bihać, we especially celebrated those days. The first seventeen youngsters were received in SKOJ. Slavko Kotur was our secretary. Later, just before the Fourth offensive, all the rest youngsters from the centre were solemnly received in SKOJ. We also had a firm pioneer organization, well-practiced choir, drama section and reciting group. We helped in the fields as much as we could. We picked corn, collected peas, plums and potatoes, picked hazelnuts, cornels. It was the youngest Partisan company. Its commander was Draško Lajić. He was sixteen at the time, but he was an ‘old combatant’. At the beginning of January 1943, with the beginning of the Fourth enemy’s offensive and the fight at Grmeč, the ‘youngest Partisan company’ was evacuated towards Drvar and Glamoč together with the inhabitants of Serbian Jasenica. That is when we also went in the brigades, in the first combat clashes. In the frozen Šator Mountain, which I passed in woolen socks that my mother from Jasenica had given me, I had a fiery baptism. In a chest-to-chest battle with the Germans two comrades got killed – comrade Slavko Kotur, the secretary of the SKOJ section of our centre and comrade Pero Zlojutro, a member of SKOJ, both couriers of the headquarters of the 6th Bosnian corps. The combatants of our small company crossed the Neretva and Sutjeska, fought in Zelengora. In many our brigades they brought the glory of the combatant-courier.”

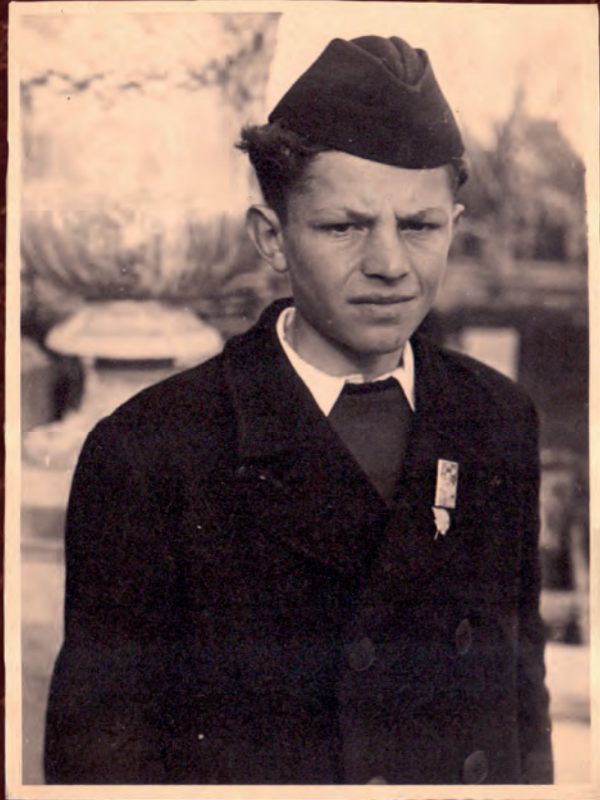
Деца на Кордуну, Други светски рат

Children in Kordun, The Second World War

Гордана Вајсер из Бијељине
После стрељања родитеља 1943. године
одрасла у партизанској чети

Gordana Vajser from Bijeljina
After the death of her parents in 1943, she
grew up in a partisan unit

смо их као своју децу“, сећала се Пава Бојанић деце из дома у Штекеровцима, много година после рата.³⁸

Попут деце из партизанског дечјег дома у Српској Јасеници која су евакуисана преко Грмеча и са партизанским борцима доживела борбе на Сутјесци и Неретви, када се многим од њих изгубио сваки траг, сличну ратну судбину су доживела и српска деца сирочад из Лике, са Баније, Кордуна и Козаре која су заједно била смештена у партизанском дечјем дому у Дрвару. Све до фебруара 1943. године, деца су била збринута, имала су организовану здравствену заштиту, о њима су се бринуле и мештанке које су их даривале одећом и обућом: „Била је ту права гомила дјеце. Народ је много хране доносио у Дом и дјеци је било сасвим добро. Почетком офанзиве сва су дјеца упућена у Штекеровце крај Гламоча. Кад су дјеца пошла на пут, ја сам им скувала много халве и подјелила им ју. Знам још и то је неком дјетету управо тада умрла мајка и да сам га ја убацила приликом нашег повлачења у нечија кола. За његову судбину нисам успјела више никада ништа сазнати.“³⁹ Било је то још једно дете, заувек изгубљено у рату.

Pava Bojanić recalls the children from the centre in Štekerovci, many years after the war.³⁸

Like children from the Partisan children's orphanages in Serbian Jasenica who were evacuated through Grmeč and who lived to fight along with the Partisan combatants in the battles of Sutjeska and Neretva when every possible trace of most of them was lost, similar war destiny lied Serbian orphans from Lika, Banija, Kordun and Kozara who were housed together in the Partisan children's orphanaged in Drvar. Untill February 1943 the children were safe, they had organised health care, the female inhabitants took care of them by giving them clothes and shoes: "There was a real crowd of children. The people brought lots of food in the Centre and the children were really well. With the beginning of the offensive, all children were headed to Štekerovci near Glamoč. When the children were on their way, I cooked a lot of halva and shared it to them. I also knew that a child had just lost their mother and that I put them in somebody's car during our evacuation. I didn't manage to hear anything about their destiny anymore".³⁹ That was one more child, forever lost in the war.

38 Radomir Bulatović i Dušan Nikić, *Partizanski dječiji domovi u Bosni i Hercegovini 1941–1943. godine* (Sarajevo: Zavičajni muzej Hasan Brkić, 1986), 38.

39 Isto, 33.

38 Radomir Bulatović i Dušan Nikić, *Partizanski dječiji domovi u Bosni i Hercegovini 1941–1943. godine* (Sarajevo: Zavičajni muzej Hasan Brkić, 1986), 38.

39 Ibid, 33.

Деца из дома у Штекеровцима, старија од дванаест година, распоређивана су у партизанске јединице, док су млађи евакуисани према Рорама, Шатору и Лици, ка Србу... Неки су кренули и ка Кључу и Бугојну. Из најбројније групе деце, која су се из дома у Штекеровцу кретала ка Босанском Грахову, тешко ко да је преживео. Највише их је страдало на завејаном Шатору.⁴⁰

У IV непријатељској офанзиви страдали су сви дечји домови у Босни и Херцеговини у којима су деца, најчешће сирочићи, макар накратко пронашла сигурно уточиште и неку „нову“ породицу. Иста судбина је задесила и децу из Партизанског дечјег дома у Ливну који је евакуисан заједно са Централном болницом при Врховном штабу из Жабљака ка Дувну. Деца су била смештена у колибама и кошарама, а део њих страдао је на Злопољу: „Најпотреснију слику пружала су деца из Дома. Она су се разбијезала на све стране, а ситне ножице у гумењацима и опанчићима пропадале су дубоко у снијег и немоћно се батргале. На утабаној стази према дому лежао је један пионир. Тророга партизанска капа с великом црвеном петокраком била је мало помакнута унатраг тако да је откривала високо чело и лијепо лице. С лијеве стране малих груди био је једва

⁴⁰ Isto, 39.

Children from the centre in Štekerovci older than twelve years of age were scheduled in the Partisan units while younger ones were evacuated towards Rori, the Šator mountain and Lika, towards Srb... Some went to Ključ and Bugojno. From the most numerous group of children who were moving from the orphanage in Štekerovo towards Bosansko Grahovo, hardly any of them survived. Most of them perished in the Šator that was all covered with snow.⁴⁰

In the Fourth enemy's offensive all children orphanages were destroyed in Bosnia and Herzegovina where children, mostly orphans, had found the safe sanctuary and a 'new' family. The same destiny had children from the Partisan children's orphanage in Livno that was evacuated together with the Central hospital at the Headquarters from Žabalj toward Duvno. The children were accommodated in huts and corn storage buildings and some of them died on Zlopolje: "The most moving image was of the children from the Centre. They ran away in all directions and the tiny legs in rain boots and small opanci were falling deep into the snow and jerking powerlessly. On a lane tapped with snow a pioneer was lying down. A three-pointed Partisan cap with a big red five-pointed star was a bit back so it showed

⁴⁰ Ibid, 39.

„Наш батаљон је био наша породица“, записао је некадашњи четрнаестогодишњи партизан Драгоје Лукић присећајући се деце која су, попут њега, све до IV непријатељске офанзиве на територији Кордуна, Лике, Баније и Босанске Крајине, одрасла у партизанским јединицама као најмлађи борци–курири или скривена у партизанским болницама, школама и домовима.

'Our battalion was our family' – a former fourteen-year-old Partisan Dragoje Lukić have written remembering children who, like himself, were growing up in the Partisan units as the youngest combatants-couriers or hidden in the Partisan hospitals, schools and centres all until the fourth enemy's offensive in the territories of Kordun, Lika, Banija and Bosanska Krajina.

Курир Јовица

„Било је то у Дрвару, биће пред сам десант, Кун рече да дођем до њега, имамо, вели, нешто да обавимо. Шта ће то бити, мислим се ја и одем. Имао је собицу на једном тавану, не знаш ти босанске куће... Одем ја, уђем, волео сам ту његову собицу, била ми је чудна – откуд, мислим, једном партизану тол’ке оловке и `артије, кад богати леба једва да је било да се једе...

Уђем и остало, а он рече: остани тако, вели, како си уш’о... Станем ја, а он до`вати оловку и `артију и стаде цртати по њој. Он црта, а ја стојим и све тако, а не беше ни кол’ко петнаестак минута. Кад погледах – видим исти ја. Тражио сам да ми је да, те он узне индиго и прецрта је.

Узео сам слику и хвалио се по чети. Била је то једина хартија коју сам имао при себи, једина ствар коју сам носио у џепу блузе. И дан за даном и – пропаде слика. Изгужвала се, исцепала... После рата видео сам је у једној књизи - пише: „Курир Јовица“. Знао сам да сам то ја, иако је писало о омладини уопште, а не само о мени. Ето, тако настаде та слика“.

Предраг Живанчић, „У историју по казни“, ТВ Новости, 1970.

Courier Jovica

“It happened in Drvar, it seemed before the very landing; Kun told me to come to his room; we had something to do, he said. What could it be, I was thinking, and I left. He had a small room in an attic, you don’t know Bosnian houses... I left; I entered; I loved that room; it was strange somehow – where did a Partisan get all those pencils and sheets of paper, I was thinking, when there was almost no bread to eat...

I entered and he said: stay like that, he said, as you had just come in. I was standing and he grabbed a pencil and a sheet of paper and started drawing. He was drawing and I was standing that way about fifteen minutes. When I looked at it – the same me. I asked him to give it to me and he took the indigo and made a copy of it. I took the drawing and showed off in the company. It was the only paper that I had with me, the only thing that I was carrying in the pocket of my blouse. And day after day – the drawing fell apart. It crumpled, tore... After the war I saw in a book – it said: ‘Courier Jovica.’ I knew it was me even though it was about the youth generally, not only about me. And so, that was how the picture was created.”

Predrag Živančić, “In the history as a punishment,” TV Novosti, 1970

видљив црвени траг. Црне очи биле су отворене, а иза њих се још цаклио поглед пун чуђења. У непосредној близини лежи мртва и његова неговатељица – испружила је руку у правцу дјечака као да га жели заштитити.“⁴¹ У току офанзиве, на Злопољу су пронађена и деца која су остала сама попут девојчице која није знала или није желела да каже своје име. „Послије напада Њемаца Божица Распудић је нашла петоро деце и задржала их је код себе. (...) Луца Беванда ми је казивала да је она и њен муж нашла једно женско дијете. Дијете није знало како се зове. Сви ми у селу и Беванде су ову дјевојчицу звали Нађена. Послије су Нађену одвели партизани и ми у селу више ништа о њој не знамо.“⁴²

Нека деца, попут оне смештене у дому у Грабовцу на Кордуну, имала су среће да их пронађу родитељи. „Многи борци из дивизије нашли су у дому дјецу свога рода, а неки очеви властиту дјецу. Другови, који су препознали малишане, што су их у своје вријеме нашли у шуми, чудили су се како су то сада лијепа и уредна дјеца. Било је дирљивих призора и суза. Дјеца су још дуго причала о пролазу дивизије кроз Грабовоц. Један борац кад је видио дјецу у дому, напосто се расплакао. Имао је троје дјеце, која су већ пола године живјела у шуми, а

⁴¹ Isto, 61.

⁴² Isto.

a high forehead and a pretty face. On the left side of the small chest there was a barely visible red mark. The black eyes were open and behind them there was a still sparkling gaze full of wonder. His dead nurse was lying just next to him – she had stretched her arm toward the boy as if she wanted to protect him.”⁴¹ During the offensive, on Zlopolje were found children who stayed alone such as a girl who didn’t know or didn’t want to say her name. “After German attack Božica Raspudić found five children and kept them (...) Luca Bevanda told me that her husband and she had found a girl. The girl hadn’t known her name. All in the village and in Bevanda called this girl Nadena. After that, Nadena was taken by the Partisans and we in the village don’t know anything about her”.⁴²

Some children were lucky to be found by their parents, such as those who were housed in children’s centre in Grabovac in Kordun. “Many combatants from the division found children from their family and some fathers their own children. Comrades, who recognized the youngsters whom they had found in the forests before, were wondering how beautiful and neat the children were. There were touching scenes and tears. The children were talking about the division’s passage through

⁴¹ Ibid, 61.

⁴² Ibid.

жену су му убили усташе. Није знао да постоји дом и позадина тако брине о дједи. У дому су му рекли да и он доведе своју дјецу што је и учинио већ сутрадан.⁴³ Нажалост, било је и деце смештене у партизанским домовима за којима су родитељи трагали и много година после рата о чему сведочи и оглас објављен у дневном листу *Политика* током 1980. године: „Нашу ћерку Милеву Ступар, 27. јануара 1943. баба је повела на Грмећ и оставила у дјечјем дому у Дрвару. Милева има ожиљак на левој или десној бутини. Од једне медицинске сестре смо сазнали да је наша кћерка с њом похађала медицинску школу, у Сарајеву, и да јој је причала да је сироче, али се сећа кућице из детињства испод које је текла вода. Наша кућа је заиста била таква и налазила се у селу Баштри, задња пошта Отока, код Босанске Купе.“⁴⁴

Упркос ратним условима, у партизанским дечјим домовима велика пажња је посвећивана образовању деце у „револуционарном“ и духу братства и јединства. Биле су то „мале школе за васпитавање и образовање дјеце свих узраста“⁴⁵ о чему сведоче и записи о *Титовом дјечјем дому*, како се званично називао парти-

Grabovac for a long time after that. A combatant simply burst into tears when he saw the children. He had three children of his own who were living in the woods for already half a year and his wife was killed by the Ustashe. He didn't know that the centre existed and how well the background took care of the children. He was told to take his children there which he did the next day.⁴³ Unfortunately, there were children housed in the Partisan centres for whom their parents were seeking many years after the war about which witnesses the advertisement published in daily newspaper *Politika* during 1980: “Our daughter Mileva Stupar was taken by her grandmother to Grmeč on 27th January 1943 and was left in children's centre in Drvar. Mileva has a scar on left, or right thigh. One nurse had told us that our daughter went to medical school with her in Sarajevo and that she had told her that she had been an orphan but that she had remembered the house under which ran water. Our hose was really like that and it was in village Baštri, the last post Otoka near Bosanska Kupa.”⁴⁴

Despite the war conditions great attention was paid to children's education in ‘revolutionary’ and spirit of brotherhood and unity in the Partisan

⁴³ Katarina Puškarić, *Nikad vas neću zaboraviti. Zapis o dječjim domovima na Kordunu u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe* (Zagreb: IP „27. srpanj“, 1958), 54.

⁴⁴ „Traže se“ *Politika*, 4. фебруар 1980.

⁴⁵ R. Bulatović i D. Nikić, 33.

⁴³ Katarina Puškarić, *Nikad vas neću zaboraviti. Zapis o dječjim domovima na Kordunu u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe* (Zagreb: IP „27. srpanj“, 1958), 54.

⁴⁴ “Traže se” *Политика*, 4 February 1980.

зански дечји дом у Ливну, основан 1942. године, за децу без родитеља, узраста од две до тринаест година. Деца из Баније, Лике, Кордуна, Далмације и Ливна формирала су Савез пионира од 30 дечака девојчица⁴⁶, имала су свог командира, политичког комесара и пионирски хор који је наступао на пригодним свечаностима у дому и на отварању Дома АФЖ-а.^{47/48} Стојанка, управница дома, написала је стихове које су деца изводила на наступима:

*Дошао сам сад из Дома
Да вам кажем шта је нова.
Дјечица су сва пресрејна и
И цјевају као без сна.
Ту имаге мушких женских
Не можеш их разликовати.*

⁴⁶ Савез пионира Југославије основан је на Првом конгресу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, одржаном од 27. до 29. децембра 1942. године у Бишаћу, као „израз бриге и старања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) да се у тим тешким временима очувају и васпитавају најмлађе генерације (...) Први чланови, који су се од оснивања Савеза пионира Југославије звали Титови пионери, била су деца која су помагала Народноослободилачку борбу, сакупљала помоћ за партизане и бринула се о рањеним борцима. Организовани у пионирске чете и одреде, многи међу њима су равноправно са старијим партизанима носили оружје, борили се и били храбри курири. Чак је у јесен 1943. године, на подручју Бирча у источној Босни, била формирана Пионирска дивизија, као јединствена таква формација у току Народноослободилачког рата у Југославији. Види: Филип Трајковић, *Време кад је дејинство живело. Титови пионери* (Београд: Педагошки музеј, 2017), 19.

⁴⁷ K. Puškarić, n.d., 46.

⁴⁸ Isto.

children's centres. They were “small schools for upbringing and education of children of all ages”⁴⁵ about which testify notes about *Tito's children's centre* as it was the official name for the Partisan children's orphanage in Livno that was established in 1942 for parentless children from two to thirteen years of age. Children from Bania, Lika, Kordun, Dalmatia and Livno formed Association of pioneers of 30 boys and girls⁴⁶, they had their own commandant, political commissary and pioneer choir that performed on solemn occasions in the orphanage and opening of the AFŽ.^{47/48} Stojanka, the headmaster of the centre, wrote lyrics that children performed:

*I have just come from the orphanage
To tell you the news.*

⁴⁵ R. Bulatović and D. Nikić, 33.

⁴⁶ Association of Pioneers of Yugoslavia was established on the First congress of the United association of the anti-Fascist youth of Yugoslavia that was held on 27 – 29 December 1942 in Bihać, as “expression of care and suffering of the Communist party of Yugoslavia (KPJ) to save and raise up the youngest generations (...) The first members, who were called Tito's Pioneers from the beginning of the establishment of the Association of the Pioneers of Yugoslavia, were children who helped the People's liberation combat, collected help for the Partisans and took care of the injured combatants. Organized in the pioneers' companies and squads, most of them carried guns equally as the older Partisans, fought along them and were brave couriers. One Pioneers division was formed in Birč in eastern Bosnia in autumn 1943 as a unique formation during Peoples' war in Yugoslavia. See: Филип Трајковић, *Време кад је дејинство живело. Титови пионери* (Београд: Педагошки музеј, 2017), 19.

⁴⁷ K. Puškarić, *ibid*, 46.

*Ошишани сви људи глави
Баи су људи партизани.
И школа се отворила
Сва су дјеца нахрлила.
Свак у школу брзо људи
Читају људи да научи.
Када ми мали нарастемо
Нови животи отпочнемо.
Бићемо ми људи људи
Праведни и школовани.*

Слично је било и у дому на Кордуну, у Грабовцу, где су деца приређивала приредбе током трајања Другог заседања жена Кордуна⁴⁹ у Слуњу и на Петровој гори. Поводом добијања чина маршала, деца из дома упутила су честитку другу маршалу Титу 17. децембра 1943. године⁵⁰.

Приче о храбрим куририма који су гинули раме уз раме са партизанским борцима, јуришали на бункере и извршавали најопасније задат-

49 Isto, 59: „Прву јавну приредбу одржала су дјеца из дома у Грабовцу 28. августа 1943. на II Заседању жена Кордуна. Окупило се много народа, бораца и жена. Велика дворана била је дупком пуна, позорница лијепо уређена, дјеца чиста. Дјевојнице су имале сукњице с нарамницама, плаве свилене блузе, а на глави бијеле „пионирке“ с петокраком звијездом; дјечаци су били у сукненим хлачама и као снијег бијелим везеним кошуљама, а на главама су имали бијеле пионирке. Све су то сашиле наше кројачице које нису жалиле труда да дјеца буду уредно обучена. Спознаја да су та дјеца отета из фашистичких раља болно се дојмила гледалаца. Када су дјеца отпјевала прву пјесму и складно завршила *Широм свијета омладина нова, доживјела су буран љесак*“.

50 Isto, 126.

*The children are excited and
Singing as they had insomnia.
There are boys and girls
One cannot differ.
All cut bald
Partisans for sure.
As the school is opening
All the children are galloping.
Each is running fast
To learn to read and write.
When we young grow old
And start a new life
Real characters we'll become
Educated and ethical*

Similar was in children's centre in Kordun, in Grabovac⁴⁸, where children performed during the Second assembly of women from Kordun⁴⁹, in Slunj and in Petrova gora. When Tito was pro-

48 Ibid.

49 Ibid 59: “The first public performance was held by the children from orphanage in Grabovac on 28 August 1943 during the II Assembly of Women from Kordun. Many people, fighters and women gathered there. The great chamber was full to the last seat, the stage was nicely decorated, the children were clean. The girls wore skirts with braces, blue silk blouses and, on their heads, they wore white ‘pioneer’ caps with the five-pointed star; the boys wore cloth trousers and snow-white embroidered shirts, and they had white pioneer caps on their heads. All was sewn by our women tailors who didn't spare effort in order that children were tidily clothed. The knowledge that the children were taken from the fascist jaws was painful for the audience. When the children sang their first song “Širom svijeta omladina nova”, they received a loud round of applause.

ке, постале су део одрастања деце у послератној Југославији која су у њихову част поносно носила пионирске мараме и капе. Јован Толомир из села Подоругле код Мркоњић града, чувени курир Јовица из ђачких читанки, тридесетак година по завршетку Другог светског рата сећао се како га је у Дрвару цртао Ђорђе Андрејевић Кун, „са превеликим шињелом, у превеликим чизмама, с преозбиљним изразом на лицу“. „Станем ја, а он до`вати оловку и артију и стаде цртати по њој. Он црта, а ја стојим и све тако, а не беше ни кол`ко петнаестак минута. Кад погледах – видим исти ја. Тражио сам да ми је да, те он уз индиго и прецрта је. Узео сам слику и хвалио се по чети. Била је то једина хартија коју сам имао при себи, једина ствар коју сам носио у џепу блузе. И дан за даном – пропаде слика. Изгужвала се, исцепала... После рата видео сам у једној књизи – пише: „Курир Јовица“. Знао сам да сам то ја, иако је писало о омладини уопште, а не само о мени.“⁵¹

Диана Будисављевић

Судбина српске деце у НДХ неодвојиво је везана за акцију помоћи српском становништву, коју је од јесени 1941. године организовала Аустријанка Диана Будисављевић, заједно са

51 Предраг Живанчевић, „У историју по казни“, ТВ Новости, 1970.

moted to the rank of Marshal, the children from the orphanages sent a greeting to comrade Marshal Tito on 17th December 1943.⁵⁰

Stories about brave couriers who were dying together with the Partisan combatants, running to bunkers and fulfilling the most dangerous tasks, became part of post-war Yugoslav children's growing up who wore proudly pioneers' scarves and caps in their honour. Jovan Tolomir from village Podorugle near Mrkonjić grad, the famous courier from children's textbooks, remembered thirty years after the end of the Second World War how Đorđe Andrejević Kun had drawn him ‘with oversized coat, in oversized boots, with too grave face expression.’ “I stand and he grabs a pencil and a sheet of paper and starts drawing. He is drawing and I am standing that way about fifteen minutes. When I looked at it – the same me. I asked him to give it to me and he took the indigo and made a copy of it. I took the drawing and showed off in the company. It was the only paper that I had with me, the only thing that I carried in the pocket of my blouse. And day after day – the drawing fell apart. It crumpled, tore... After the war I saw in a book – it says: ‘Courier Jovica.’ I knew it was me even though it was about the youth generally, not only about me.”⁵¹

50 Ibid, 126.

51 Предраг Живанчевић, “У историју по казни,” *ТВ Новости*, 1970.

„Полазила сам од стајалишта да мој живот није вреднији од живота недужно прогањаних и ако сам у могућности другима помоћи, притом сам у првом реду мислила на дјецу, мој је живот био тако богат да морам примати догађаје онаквима какви ће бити“.

„Дневник Диане Будисављевић“, 32.

“I was thinking that my life was no more significant than lives of the persecuted innocent ones and if I were able to help, and I was primarily thinking of the children, my life was so rich that I had to accept the events as they were supposed to be.”

„The Diary of Diana Budisavljević“, 32

својим сарадницима. „Акција“ је проистекла из првобитне намере Диане Будисављевић да упути новчану помоћ Српкињама које су са својом децом биле заточене у логору у Лобор граду на Златару, што је убрзо прерасло у организовано прикупљање помоћи и за заточенице у логору Баково и Горња Ријека код Крижеваца, а од лета 1942. године, првенствено у бригу за српску децу заточену у систему логора Јасеновац. Диана Будисављевић је рођена у Инзбруку 1891. године, а од 1919. године живела је у Загребу, заједно са супругом др Јулијем Будисављевићем и ћеркама Јелком и Илсе. Све активности око помоћи српској деци (сакупљање животних намирница, одеће, обуће, лекова, као и паковање пакета) дешавале су се у њиховом стану у Загребу, уз несебичну помоћ хуманих људи попут Марка Видаковића, Ђура Вукосављевића, Бранка Василића, Љубице, Мире и Вере Бечић, Иванке Џакуле и бројних других. Активности око помоћи српским женама у логорима, као и на преузимању српске деце из јасеновачких логора, усмериле су је на Камила Бреслера и Драгицу Хабазин, са којима је до краја рата сарађивала.

Претпостављамо да је један од главних мотива за организовање „Акције“ била чињеница да је Диана Будисављевић са нацистичким ло-

Diana Budisavljević

The destiny of Serbian children in NDH was inseparably connected with a humanitarian action for the Serbian inhabitants which was organised by an Austrian Diana Budisavljević together with her co-operators since the autumn of 1941. The ‘Action’ sprang from Diana Budisavljević’s initial intention to send financial help to Serbian women who were captured in a camp in Lobar grad in Zlatar which soon grew into organised help collecting for women in Đakovo and Gornja Reka near Križevac, and since the summer of 1942, primarily into care for Serbian children captured in Jasenovac concentration camps system. Diana Budisavljević was born in Innsbruck in 1891 and from 1919 she lived in Zagreb together with her husband doctor Julije Budisavljević and their two daughters Jelka and Ilse. All activities related to help collecting for the Serbian children (collecting of nourishments, clothes, shoes, medicines as well as preparing packets) occurred in their apartment in Zagreb with unselfish help of humanitarians such as Marko Vidaković, Đura Vukosavljević, Branko Vasilčić, Ljubica, Mira and Vera Becić, Ivanka Džakula and many others. Activities related to helping Serbian women in the camps, as well as taking Serbian children from Jasenovac camps, directed her to Kamilo Bresler

горима била упозната од раније⁵², као и сазнање да је расељеним Словенцима помагао Словенски црвени крст, заточеним Јеврејима Жидовска богоштовна опћина у Загребу, а да „за прогоњене припаднике православне вјере није у Загребу постојала никаква врста помоћи“, како је забележила у свом *Дневнику* 1941. године⁵³. Са Драгицом Хабазин и са добровољним сестрама Црвеног крижа, Диана Будисављевић је и лично, обучена у униформу болничарке Црвеног крижа, током лета 1942. године, одлазила по децу у јасеновачке логоре и на тај начин преузела неколико хиљада српске деце. „Сва моја дјеца су жива, али док смо стигли до станице за раскуживање троје ми их је умрло. Међу њима један већи лијеви дјечачић. И у два друга вагона је било мртвих; страшна оптужба на Хитлера, који је одузео мајке; против усташа који желе уништити дјецу једног народа“, речи су Диане Будисављевић после првог транспорта деце из логора Стара Градишка 11. јула 1942. године⁵⁴. По преузимању деце, транспотовању, „раскуживању“ – одвајању здраве од болесне деце чије је здравствено стање захтевало хитну болничку негу, деца су размешта-

52 Kolanović, Josip, ur. *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*. (Zagreb: Hrvatski državni arhivi Jasenovac: Javna ustanova Spomenopodručje, 2003), 70.

53 Isto, 13.

54 Isto, 74–75.

and Dragica Habazin with whom she will co-operate until the end of the war.

The assumption is that one of the main motifs for organizing the ‘Action’ was the fact that Diana Budisavljević was familiar with the Nazi camps from earlier on⁵² as well as knowledge that Slovenian Red Cross helped displaced Slovenians, Jewish religious community in Zagreb helped the Jews, but that “for the persecuted followers of the Orthodox faith there wasn’t any kind of help in Zagreb”, as she noted in her *Diary* in 1941.⁵³ With Dragica Habazin and voluntary nurses from the Red Cross, Diana Budisavljević personally went for the children from Jasenovac camps clothed in Red Cross nurse’s uniform during the summer of 1942 saving in that way several thousand Serbian children. “All my children were alive, but when we came to the station the three of them had died. Among them one older pretty boy. And there were dead children in two other wagons; a dreadful accusation on Hitler who took the mothers; against the Ustashe who want to destroy children of a nation,” were Diana Budisavljević’s words after the first transport of the children from Stara

52 Kolanović, Josip, ed. *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945* (Zagreb: Hrvatski državni arhivi Jasenovac: Javna ustanova Spomenopodručje, 2003), 70.

53 Ibid, 13

Систем концентрационих и логора смрти НДХ „Јасеновац“ Подлогор Јабланац

The Independent State of Croatia’s system of concentration and death camps „Jasenovac“ Subcamp Jablanac

Систем концентрационих и логора смрти НДХ „Јасеновац“ Логор V Стара Градишка, 1942.

The Independent State of Croatia’s system of concentration and death camps „Jasenovac“ Camp V Stara Gradiška 1942

Систем концентрационих
и логора смрти „Јасеновац“
Логор V Стара Градишка

The Independent State
of Croatia's system of
concentration and death
camps "Jasenovac"
Camp V Stara Gradiška

MINISTARSTVO UDRUŽBE
DRUŠTVOVNA ZBIRKA
SLIKOPISA

Grupina: *Bijela ra izbjeglice*

Naslov: *Bijele pravoslavne
obitelji iz prijestolice
u Jastrebarskom*

Dan: *1. 12.* Oznaka: *I.A. 12*

Povećanja: 9x12, 13x18, 24x30, 30x43, 50x60

USTASKA CERANA
ZAPOVEDNIŠTVO SABIRNIH LOGORA
JASENOVAČ
UPRAVNI ODJEL
Broj: Uredovno/1942.

Jasenova, dne 28. srpnja 1942

Propustnica

Za g. Dragicu Habazin, kojom se od strane ovog Zapovjedništva
dozvoljava slobodan prolaz u Mlaku i Jablanac, radi obavljenja službenih
poslova.

Ova propustnica vrijedi 10. dana.

Za dom spremni!

Zapovjednik sabirnih logora
Ustaski nadporučnik: *[Signature]*

*Gospođo:
Dijanni Budisavljević
inicijatoru spasa kćerke djece
u toplom prijatelju na teškoj strani
1942. godine sa iskrenim i dubokim
prijateljskim osjećajima:
Zagreb, 9. 11. 1942. gosp. St. Dresley*

0.6623/II.-1942.
29. srpnja 1942.

Sadržaj: Preuzimanje djece iz sabir-
nih logora.

RAVNATELJSTVO HRVATSKIH DRŽAVNIH ŽELJEZNICA
Prometni odsjek

ZAGREB

Od ministarstva udružbe odjel društvenog osiguranja,
zaštite i skrbi primili smo slijedeći dopis:

" U sabirnim logorima u Jablancu, Mlaku i Ušticu imade
još oko 2500 djece koja se po nalogu Poglavnika imaju preuzeti u
držav. dječju zaštitu Ministarstva udružbe, kao i djeca iz sabirnih
logora u St. Gradiški, koja su već preuzeta. Pomenuta djeca smj
ti će se u privatnim nastanbama u Jastrebarskom.

Savezno s time moli se naslov, da osigura prijevoz ove
djece u partijama od po 600-800 i to sa postaja Raič, odnosno
Jasenovac.

Pri dolasku u Zagreb moraju se djeca prije polaska u Ja
strebarsko razkužiti.

Polazak prvog i idućih transporata javiti će se brzogla
no naslovu čim komisija preuzme djecu.

Moli se vozni red ovih vlakova udesiti tako, da isti stižu
u Zagreb rano ujutro, a poslije podne oko 16 s. odlaze za Jastre-
barsko.

Eventualna objašnjenja može dati Odsjek brige za obitelji
i djecu ovog Ministarstva, Brzoglas 61-43.

Izvolit će ravnateljstvo žurno poduzeti sve potrebno
nesmetani prijevoz djece.

ZA NADSTOJNIKA PROMETNOG ODSJEKA:
[Signature]

29. VII. 1942

Izjavitelj: *[Signature]*

HRVATSKI CRVENI KRIZ SREDIŠNJICA ZAGREB

CROIX-ROUGE CROATE BUREAU CENTRAL

Broj S. 4557/42.

ZAGREB, 28. srpnja 1942.

Predmet: Putni nalog

Sestri
DRAGICI HABAZIN,
dobrovoljnoj bolničarki H.O.K.

ZAGREB

Prema saopćenju Ministarstva udružbe broj
58030-I-2 od 27. srpnja o.g. ima se organizirati preuzimanje i
prijevoz djece iz sabirnih logora Jasenovac, Mlaka i Uštica, ko-
je dužnosti ima izvršiti posebna komisija, na čelu sa g. Franjom
Peršić, nadzornikom Ministarstva udružbe.

Na traženje spomenutog Ministarstva izvolite
s navedenom komisijom otputovati u spomenute sabirne logore u
svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece.

Kad na licu mjesta upoznate prilike, izvolite
najbržim putem saopćiti kolike bi još sestara trebalo odaslati
tamo, da budu od pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece.

Za dom spremni!

Tajnik: *[Signature]*

Predsjednik: *[Signature]*

HRVATSKI CRVENI KRIZ SREDIŠNJICA ZAGREB

CROIX-ROUGE CROATE BUREAU CENTRAL

Broj S. 4557/42.

Zagreb 28. srpnja 1942.

Predmet: Putni nalog

Gospođji
DIANA BUDISAVLJEVIĆ
u/
ZAGREB

Prema saopćenju Ministarstva udružbe broj
58030-I-2 od 27. srpnja o.g. ima se organizirati preuzimanje i
prijevoz djece iz sabirnih logora Jasenovac, Mlaka i Uštica, ko-
je dužnost ima izvršiti posebna komisija, na čelu sa g. Franjom
Peršić, nadzornikom Ministarstva udružbe.

Na traženje spomenutog Ministarstva izvolite
s navedenom komisijom otputovati u spomenute sabirne logore u
svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece.

на по прихватилиштима, болницама, сеоским домаћинствима или у породицама у Загребу и другим местима.

Истовремено, заједно са својим сарадницима, Диана Будисављевић се трудила да преживелој, али и деци која су умрла током транспорта, пресвега најмлађима, сачува идентитет. Тако су настале различите евиденције попут картотеке, транспортних листи, пописа деце по узрасту, презимену или имену, евиденције настале на основу преписке са родитељима коју су били заточени у логорима немачког Рајха, као и деловодних протокола институција у којима су деца била привремено смештена, као и фото албума најмлађе деце. Одузимање картотеке и других евиденција са подацима о идентитету и смештају деце, као и онемогућавање даљег рада Диане и њених сарадника од стране нових југословенских власти, ускратили су могућност великом броју преживеле деце из логора НДХ да сазнају своје право порекло и упознају биолошке породице.

Огласи *Тражим било која свој...*, објављивани у послератној југословенској штампи, најчешће су остајали су без одговора⁵⁵.

55 Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Поврашац, прича која шраје* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2022), 9.

Gradiška camp on 11th July 1942⁵⁴. After taking, transporting, 'selecting' the children – separating the healthy from the ill ones whose health condition demanded urgent hospitalisation and care, the children were directed to shelters for children, hospitals, village homes or to families in Zagreb and other places.

Simultaneously, together with her co-operators, Diana Budisavljević was trying hard to save identities of those children who survived as well as those who died during the transport, primarily to the youngest ones. Thus, different information records were created, such as files collections, transportation lists, listings with the age, family name, or name, notes based on correspondence with the parents who were captured in the camps of the German Reich, as well as reference protocols of the institutions where the children were temporarily housed, as well as photo albums of the youngest children.

Taking away of the files collection and other records with identity and accommodation information as well as obstruction of Diana and her co-operators' further work by the new Yugoslav authorities, prevented numerous children survivors from the NDH camps to learn their real origin and meet their biological families.

54 Ibid, 74-75.

*Ко ли ће гоћи једном већ по мене прекинући ово јаговишо, жаловишо шрајање...*⁵⁶

Већ у првим послератним годинама, на огласним странама југословенске штампе, у рубрикама у којима су послодавци тражили раднике, издавачке куће рекламирале најновија издања популарне литературе, а читуљама указана последња почаст преминулима, појављивали су се и огласи родитеља и деце који су трагали једни за другима и покушавали да расплету у рату замршене судбине. У листу *Српска ријеч – орган Главног одбора Срба у Хрватској* из априла 1946. године, под насловом Траже дјецу, Васо и Милош Пантелић из Церовљана, котар Костајница, трагали су за синовима „несталим у концлагору Стара Градишка 1942.“ Да ли су дечади Буро (3), Момчило (8) и Вукашин (4) преживели рат и вратили се кући, или су заувек остали у мислима очева, уписани у прашњава документа као „нестали“ или су им имена уклесана на неком од споменика посвећеним „жртвама фашистичког терора“?⁵⁷

Неизвесно трагање за изгубљеном децом нашло је одјека у бројним дневним новинама

56 Marino Zurl, *Tri jablana* (Zagreb: Mladost, 1978), 15.

57 „Траже дјецу“, *Српска ријеч*: орган Главног одбора Срба у Хрватској, IV, бр. 96, (1946) год. IV, број 96.

Advertisements such as *I am looking for any of my own...* that were being published in the post-war Yugoslav press usually remained without answers.⁵⁵

*Who is going to come for me already To stop this grievous, lamentable existence...*⁵⁶

Already in the first post-war years, in the pages of the Yugoslav press, in rubrics in which employers sought for employees, publishing houses advertised the newest publications of popular literature and obituaries honoured the late ones, there were advertisements in which parents and children were searching for each other trying to untangle the tangled war destinies. In the newspaper *Srpska reč – organ of the Headboard of the Serbs in Croatia* from April 1946, under the title *They are looking for their children*, Vaso and Miloš Pantelić from Cerovljani, area Kostajnica, were looking for their sons “who had disappeared in concentration camp Stara Gradiška in 1942”. Did the boys Đuro (3), Momčilo (8) and Vukašin (4) survive the war and come back to their homes, or did they forever stay in their fathers' memo-

55 Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Поврашац, прича која шраје* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2022), 9.

56 Marino Zurl, *Tri jablana* (Zagreb: Mladost, 1978), 15.

и илустрованим часописима различите провенијенције, као последња нада да ће се неко од нестале деце јавити. Да ли ће се најмлађи, кроз избледела сећања закопана у најтананије тајне дечије душе, сетити родне куће? Могу ли родитељи, браћа и сестре да их препознају по младежу, ожиљку од опекотине, дечије огрлице око врата, боје очију и косе, или по одећи у којој су их последњи пут видели? Где се замела девојчица Веселка од шест година, плаве косе, округлог лица и са два закржљала палца на рукама, заточена у логору Кошутарица 1942. године? Тражи је мајка. Црномањастог Илију од четири године, смеђе косе и са две брадавице на уву, тражи брат Миливоје који је са њим растао у логору у Сиску. Мајци Роси су у Јабланцу, на почетку рата, одузели синове, високог Живка од седам година, граорастих очију и „ониског“ трогодишњег Бранка са жутим очима. Да ли је неко чуо нешто о њима? Брат Бранко тражи сестру Љубицу коју је у Загребу, из транспорта из Старе Градишке, узела непозната жена и никад је више није видео. Мајка Мара, по повратку из заробљеништва у Немачкој, тражи своју Милицу од четири и по године са јамицама на образима која је „носила по неку циглу“ кад су јој родитељи градили нову кућу пре заточеништва у логор Стара Градишка. Драгица се нада сестри Јоки и верује да се она

ries, written down in dusty documents as ‘disappeared’ or were their names inscribed in any of the monuments dedicated to the ‘victims of the Fascist terror?’⁵⁷

Uncertain search for the lost children echoed in numerous daily papers and illustrated magazines of different orientations as the last trace of hope that some of the missing children would answer. Will the youngest ones remember their birth house through the pale memories buried in the most sensitive secrets of a child’s soul? Can their parents, brothers and sisters recognize them by a mole, scar of a burn, children’s necklace around the neck, eyes and hair colour, or the clothes they had seen them in for the last time? Where had a six-year-old girl Veselka with blond hair, round face and two atrophic thumbs, captured in Košutarica camp in 1942 lost? Her mother is looking for her. Brother Milivoje is searching for a darkish four-year-old Ilija, with brown hair and two warts on his ear with whom he had been growing up in the camp in Sisak. Sons had been taken away from mother Rosa, a tall seven-year-old boy Živko with bluish eyes, and a three-year-old shortish boy Branko with yellow eyes. Has anyone heard anything about them?

57 “They are looking for their children,” *Srpska riječ: organ of the Head board of the Serbs in Croatia*, IV, no 96, (1946) year IV, no. 96.

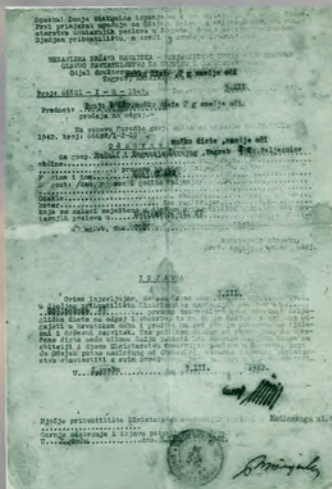

Систем концентрационих и логора смрти
„Јасеновац“
Логор V Стара Градишка

The Independent State of Croatia’s system of
concentration and death camps “Jasenovac”
Camp V Stara Gradiška

Raskužna stanica u Zagrebu, 1942.
Selection station in Zagreb 1942

Драгоје Лукић, борац V крајишке
козарске ударне бригаде Народно-
ослободилачке војске Југославије
(НОВЈ)

Dragoje Lukić, fighter of the 5th Krajina
(Kozara) Assault Brigade of the Peoples'
Liberation Army of Yugoslavia (PLAY).

Потврда Министарства унутрашњих послова Независне Државе
Хрватске о „предаји на одгој“ двогодишњег српског дечака Марка
Лукића породици Шкрњуг у Загребу од 3. децембра 1942. године

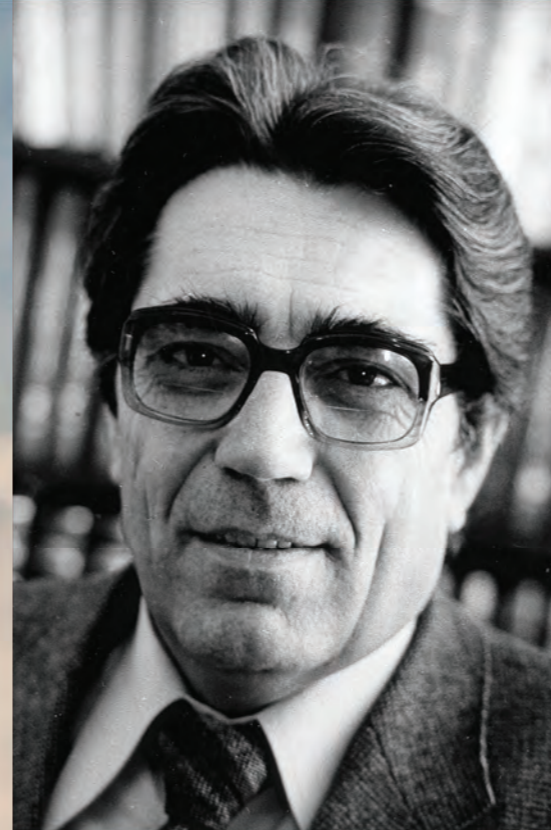
Certificate by the Ministry of the Interior of the Independent State of
Croatia about “handing in to upbringing” of two years old Serbian boy
Marko Lukić to Škrnjug family in Zagreb on 3rd December 1942

Марко Лукић

Трагање за судбином деце из породи-
це Адић само је једно је од бројних ис-
траживања о страдању српске деце на
територији Независне Државе Хрват-
ске којима је Драгоје Лукић посветио
читав свој професионални живот

Search for the destiny of Adžić family chil-
dren is one of the numerous researches of
the sufferings of the youngest ones of the
Serbian origin from the Independent State
of Croatia territory to which Dragoje Lukić
dedicated his whole professional life

Драгоје Лукић

„Моје село под Козаром било је готово пусто. Све куће су спаљене
и сам живот у њему као да је био зарастао у коров. Нешто мало старијих
људи и жена подигло је колибе крај пута и очекивало крај рата. Такву
једну колибу је село подигло и мојој мајци, која је успела да се врати из
логора – како, то ни она сама није знала нама објаснити. Онога дана када
се отац вратио из немачког заробљеништва на наше згариште, ја сам
пошао у потрагу за сестром и браћом.

У једној картотеци у Загребу , која је тих дана често претурана, јер је
скривала наде многих породица, нашао сам се и ја. Адреса Марије Томић
у Стази код Суње ме је посебно привлачила. Марија, та дивна жена,
усвојила је осмогодишњу девојчицу из самостана Св.Винко у Сиску, онога
дана 1942. када се у њему највише умирало. Да би сачувала од усташа
девојчицу с великим црним очима, дала јој је име Славица, које и данас
носи моја сестра Савка. Наш први сусрет после рата био је узбудљив. , јер
сестра није могла веровати да има брата партизана. Па ипак, прво смо
пошли у Копривницу, у којој смо, у једној усташкој породици, пронашли
нашег десетогодишњег брата Рајка и заједно дошли у село под Козаром.

Али, наша мајка није била задовољна. Њен најмлађи син Марко је
имао три године када су јој га у Старој Градишки грубо отргли из наручја.
Био је беба кад је бачен у сурови рат. И све док је била жива, мајка је
стално говорила: „Тражите Марка, лако ћу га препознати. Он је жив и има
младеж изнад једног ува“. А да би се сетила изнад ког ува, мајка је често
легала поред празне колевке и дозивала у сећању, дојећи и милујући своје
најмлађе дете, онај знак који је обећавао, живот. И сетила се изнад ког
ува њено дете има младеж, али није дочекала тај срећни тренутак сусрета.
Умрла је од рата, од његових последица и туге коју је за собом оставио.

И данас чувам тај исечак из новина објављен 1954: „О себи не знам
ништа. Причали су ми да сам са Козаре. Сада ми је име Антун Шкрњуг
и имам 14 година. Тражим било кога свог“. Рат је о њему написао чудне
записе. Нашли смо се после једног лудог, стравичног вихора. Отишли смо
на Козару да уредимо мајчин гроб. Он је сад мој брат, Марко Лукић. Остао
је да живи и даље у тихој загребачкој улици на Трешњевки, крај породице
која га је у тешким данима сачувала. А ја сам безброј пута миловао онај
младеж о којем је наша мајка тако често говорила“.

Драгоје Лукић, „Козара 1942-како сам је као дете упамтио“, Драгоје Лукић-
родитељ покошеног нараштаја, 232-233.

сећа њиховог бунара, куће, авлије, липе и ба-
грема. Има ожилјак на кажипрсту десне руке.
Мала логорашица Бранка се сећа тетке која јој
је плела чарапе, бака Стана тражи двогодишњу
унуку Милеву са крупним црним очима и та-
ласастом косом, која је нестала у логору Млака,
родитељи Анка и Шпиро траже своју децу,
одузету 1942. у Јасеновцу...⁵⁸

У нади да ће пронаћи своје, преживели су
се јављали на огласе, објављене репортаже и
записе. „Ратно сироче“, које од „најранијег де-
тињства живи по домовима“, упутило је, под
шифром „Непознати“, писмо редакцији листа
Спорти и свети у априлу 1962. године. Сећао се
само мајке и сестре Милице. У потрагу за ње-
говом породицом укључили су се и Радио Са-
рајево, Радио Београд, *Борба*, *Ослобођење*.

Верујући да је „Човек без имена“ из репор-
таже *Вечерњих новостии*, објављене у оквиру
Акције *Вечерњих новостии* и службе тражења
Црвеног крста Југославије – *До последње наде*,⁵⁹
њихово дете нестало у рату, јавило се десетак
породица из села Цимиrotи и Горњи Клакар
код Босанске Градишке, Липика у Славонији,
из Лике, са Кордуна и још педесеторо људи:

58 Музеј жртава геноцида (МЖГ), Лични фонд Драгоја Лукића (ЛФ ДЛ), несређена грађа (н.г.), исечци из штампе, без прециз-
них података о датуму и називу листа.

59 С. Пековић, М. Шошкић, „Десет пута – Можда!“, *Вечерње но-
востии*, 1972.

Brother Branko is looking for his sister Ljubica
who had been taken in Zagreb from the trans-
port from Stara Gradiška by an unknown woman
and whom he had never seen anymore. Mother
Mara, after her return from captivity in Germa-
ny, is looking for her four-and-a-half years old
Milica with pits in cheeks who “had carried some
bricks” when her parents had built a new house
before captivity in Stara Gradiška camp. Dragica
is hoping for her sister Joka and believes that she
would remember their well, house, yard, linden
and locust. She’s got a scar on her right hand’s
index finger. A young girl camp inmate Branka
remembers her aunt who had knitted socks to
her, grandmother Stana is looking for a two-
year-old granddaughter Mileva with huge black
eyes and wavy hair who disappeared in Mlaka
camp, parents Anka and Špiro are searching for
their children, taken away in 1942 in Jasenovac...⁵⁸

Hoping to find out their dearest ones, the
survivors answered the advertisements, pub-
lished reports and notes. “A war orphan”, who
“lives in children’s orphanage from his earliest
childhood” sent a letter to the editorial office of
the journal *Sport i svet* in April 1962 under a code
‘Unknown’. He only remembered his mother and

58 Genocide Victims Museum (MŽG), Personal Fund of Dragoje
Lukić (PF DL), unselected material (um), cut outs from the press,
without precise data about the date and title of the newspaper.

„Док је, можда последњи пут, причао своју по-
тресну причу о потуцању по логорима, о томе
како је као беба претучен од усташа зато што
је рекао ‘мама’, из много очију су потекле сузе.
Свих десет прича које су испричали окупљени
могући Николини рођаци, уклапало се у окол-
ности његовог случаја. Ради се о деци из Босне,
Лике, Кордуна или Славоније, рођеној крајем
1941. или почетком 1942. године, изгубљеној у
логору Стара Градишка или у близини“⁶⁰.

Отац дечака Глигора и Владимира, „који су
са мајком и сестром отерани у логор“, пола
живота је „узалудно трагао за несталом децом“,
без намере да одустане. „И даље ћу тражити
синове, чак и по цену да сазнам да су трагич-
но завршили“⁶¹, изјавио је новинару *Вечерњих
новостии* у тексту *Синовима нигде трага* (1973).

Мајка Стоја, ни осамдесетих година про-
шлог века, није губила наду да ће, после неу-
спелих покушаја, преко листа *Полиџика* успе-
ти да пронађе ћерку коју су јој отели у логору
Стара Градишка 1942.⁶² У оквиру фељтона *Све-*

60 Исто.

61 Р. Самарџија, „Синовима нигде трага“, *Вечерње новостии*,
23. мај 1973.

62 „Отета ћерка“, *Полиџика*, 5. 2. 1981: „Приликом пробијања
обруча на Петровој гори 1942. године, моја ћерка и ја смо зар-
обљене. Одвели су нас у логор Стара Градишка. После месец
дана усташе су ми отеле ћерку, а мене отерале у логор у Немач-
ку. Тада сам последњи пут видела своју Јелку. Од тада ништа о
њој нисам чула, мада сам је тражила преко Црвеног крста и ли-
ста *Арена*. Ћерка је рођена 1933. године у селу Широка Ријека,

sister Milica. Radio Sarajevo, Radio Belgrade,
Borba, *Oslobođenje* joined the search.

Believing that their missing child is “A man
without name” from a reportage published in
Večernje novosti in Action by *Večernje Novosti*
and Yugoslav Red Cross Search Service – *To the
last hope*⁵⁹, tens of families from villages Cimiroti
and Gornji Klakar near Bosanska Gradiška, Lipik
in Slavonia, from Lika, Kordun and about fifty
more people answered it: “While he was telling
his moving story about wanderings in camps
and how as a baby he was beaten by the Ustashe
because he had said ‘mummy,’ perhaps for the
last time, tears were running out of many eyes.
All ten stories told by Nikola’s potential relatives
matched the circumstances of his case. The case
was about children from Bosnia, Lika, Kordun or
Slavonia, born at the end of 1941, or 1942, lost in
the camp Stara Gradiška or nearby.”⁶⁰

Father of Gligoriје and Vladimir, “who were
taken to a camp with their mother and sister,”
spent half of his life in “a futile search for his
missing children,” without any intention to quit.
“I will continue to look for my sons even though
I learn that they had finished tragically,”⁶¹ he said

59 S.Peković, M.Šoškić, „Десет пута – Можда!“, *Вечерње ново-
стии*, 1972.

60 Ibid.

61 Р. Самарџија, „Синовима нигде трага“, *Вечерње новостии*,
23. Мај 1973.

“My village under Kozara was almost waste. All the houses were burnet and the life itself as if it was grown into the weed. Few of the elders built huts next to the road waiting for the war to end. Such one hut was also built for my mother by the villagers who managed to return from the camp – in which way, she herself couldn’t explain that to us. The very day our father returned to our burnt house from the German imprisonment, I went off to look for my sister and brothers.

I found myself in a file office in Zagreb that was being frequently searched at the time because it was hiding hopes of many families. The address of Marija Tomić from Stazi near Slunj was especially attractive to me. Marija, that lovely woman, adopted an eight-year-old girl from St. Vinko monastery in Sisak on that day in 1942 when most children had died. To save the girl with big, black eyes from the Ustashe, she named her Slavica; it is the name that my sister Savka still brings today. Our first encounter after the war was exciting because she couldn’t believe that she had a brother who had been a Partisan. And yet, first we went to Koprivnica where we found our ten-year-old brother Rajko and together we went to the village under Kozara.

However, our mother wasn’t satisfied. The youngest son Marko was three years old when he was callously taken away from her embrace. He was a baby at the time when he was savagely thrown into the war. And as long as she lived, she was always saying: “Search for Marko, I will easily recognise him. He is alive and he has a mole beyond an ear.” And to remember which ear, mother used to lie next to the empty cradle recalling the time when she was breast feeding and caressing the youngest child, trying to remember where the mark that promised life was. And she remembered above which ear her child had the mole, but she didn’t live long enough to see the happy moment of reunion. She died from the war, from its consequences and from sadness that remained behind it.

I still keep the newspaper cut-out that was published in 1954: “I don’t know anything about myself. I was told that I was from Kozara. My name is Antun Škrnjug now and I am 14 years old. I am looking for anyone of my own.” The war wrote strange notes about him. We found him after a mad, horrifying gust. We went to Kozara to arrange our mother’s grave. He is my brother now, Marko Lukić. He still lives in the calm street in Trešnjevka in Zagreb in the family that had saved him in difficult times. And I have caressed the mole so many times about which our mother had spoken so often.”

Dragoje Lukić “Kozara 1942 – how I remembered it as a child,” *Dragoje Lukić – a parent of the reaped generation*, 232-233.

дочансїва, у пролеће 1980. године, *4. јул: листи Савеза удружења бораца НОР Југославије* објавио је сећање на страдање цивила у селу Кукуњевац и одвођење деце у логор у Сиску. Мајка их „више никад није видјела.“⁶³

Неописиву радост су са читаоцима делили родитељи и деца који су, после вишедеценијског трагања, успели да пронађу најмилије. Захваљујући тексту у листу *Борба*, иако је то било кратко писмо: неколико речи, онаквих какве се често са тугом у срцу читају, под називом *Они шраже своју рогбину* или *Уместо ојласа*, мајка Мара је, после четрнаест година, пронашла сина Миркана на одслужењу војног рока у Београду⁶⁴. У априлу 1958. године, захваљујући

општина Војнић, Кордун. Презиме јој је Пувача. Молим све оне који нешто знају о њој да се јаве”

⁶³ *4. јул: list Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije*, 24.4–6.5.1980: „Једанаестог листопада 1942. године становници нашег села Кукуњевац одведени су у логор од стране усташа. Са својом обитељи дотјерана сам у црквено двориште у селу. Тог дана је мој муж, покојни Михајло Зечевић, убијен у Кукуњевцу заједно с још 780 жртава овог села... Кад смо стигли на станицу Кукуњевац, одмах су нас убацили у марвенске вагоне и кренули смо у правцу Банове Јаруге, гдје смо чекали жене с малом дјецом, претрпали су нас у камионе и тако нас довели у Стару Градишку... Ја и моје осамнаестомесечно дијете премучили смо мјесец дана на ледини, у логорском дворишту... Након мјесец дана издржаних у Старој Градишки, нас мајке с дјецом покупили су и отпремили влаком у логор у Сиску. Чим смо дошли у Сисак одмах су од нас одузели дјецу. Тако и моје дијете Михајла Зечевића, којег више никад нисам видјела...”

⁶⁴ „Отац малог Аке, Марин муж, био је у партизанима. Мајка Мара, једног хладног зимског дана 1943. године склањајући се пред најездом непријатеља пошла је у Грмеч. На рукама је носила ћерку, стару 7 месеци, на леђима другу, Добрилу, стару 4 го-

to a journalist of *Večernje Novosti* in the text *No traces of my sons* (1973).

Mother Stoja didn’t lose hope after unsuccessful attempts that she would, with the aid of the newspaper *Politika*, find her daughter, who had been taken away from her in Stara Gradiška camp in 1942, not even in the 1980s.⁶² The journal *4. јул: list Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije* published memories of the civilian sufferings in village Kukunjevac and deportations of children in Sisak as part of the feuilleton *Testimonies* in the spring of 1980. Their mother “has never seen them anymore.”⁶³

⁶² „Отера ћерка“, *Полиџика*, 5 February 1981: “During the breakthrough of the siege at Petrova gora in 1942, my daughter and I were captured. We were taken to Stara Gradiška camp. After a month the Ustashe took my daughter and I was sent to a camp in Germany. That was the last time I saw my Jelka. I haven’t heard anything about her since then even though I was looking for her with the aid of the Red Cross and *Arena* newspaper. The daughter was born in village Široka reka in 1933, municipality Vojnić, Kordun. Her family name is Puvača. I ask all those who may know anything about her to answer.”

⁶³ *4. јул: list Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije*, 24th April – 6th May 1980: “The inhabitants of our village Kukunjevac were taken to a camp by the Ustashe on 11th October 1942. I was transported to local church’s yard with my family. On that day my husband, the late Mihajlo Zečević, was killed in Kukunjevac together with 780 victims from this village... when we came to the railway in Kukunjevac, we were immediately put in cattle wagons and directed to Banove Jaruge where we were waiting for women with young children; then, they overloaded us in the trucks and rode to Stara Gradiška... My eighteen-month-old child and I suffered for a month in an open field, in the camp’s yard... After a month that we endured in Stara Gradiška, the mothers with children were collected and sent by train to the camp in Sisak. As soon as we came in Sisak, our children were taken from us. So was my child of Mihajlo Zečević whom I have never seen any more...”

тексту у *Борби*, Роса Шиник из Горњих Подградаца пронашла је ћерку Зору, отету у логору Млака 1942. године. Зора је, после ослобођења земље, из дечје колоније у Котору пребачена у Титоград, а затим са групом деце у Бугарску, Чехословачку и СССР. Вратила се у Југославију тек 1946. године. Школовала се у Београду, Милочеру и Котору и већ радила као медицинска сестра у Дубровнику, Котору и Рисну. Мајка ју је, као осамнаестогодишњу девојку, после вишегодишњег трагања, пронашла у Никшићу.

Случај девојчице Вјеруше, половином осамдесетих година прошлог века, ујединио је југословенску јавност у помагању девојчици Драгици Панић да се врати кући у родне Подградце. О њеном трагању писали су *Полиџика*, *Недељни Глас* из Бањалуке, сарајевско *Ослобођење*, *Вечерње новости*, загребачка *Арена*. Снимљена је и документарна емисија *Шифра Перла*, емитована у фебруару 1987. На основу записа Драгоја

дине, а за њом, држећи се за сукњу, ишла су два синчића, Момир и Ака (Александар). Ишли су у неизвесност, деца су једва газила дубоки снег, била је глад и зима – грмечка. Около се водила жестока борба. Непријатељ је жестоко нападао. Људи, жене, деца, бежали су. Није се знало куда. Једне ноћи, нестало је и Мирка-Аке. Мајка је мислила да је негде у оној хладној грмечкој ноћи остао, да није ни остао жив. Али тако није било. Мирко се не сећа како је то све било. После рата био је у разним домовима, у Бањалуци, Босанској Градишци. Био је за време рата у логору. – Сећам се да је то био логор само по томе што је био оплетен бодљикавом жицом, али не знам где је то било – прича Мирко-Ака. У Босанској Градишци нека жена га је примила, рекавши да јој је неки рођак, дала му име Мирко Вученовић, јер се и она тако зове“.

The inexplicable happiness was shared with readers by parents and children who managed to find each other after decades of searching. Thanks to a short text *They are looking for their family*, or *Instead of an advertisement* in the newspaper *Borba*, the text that only had a couple of words and was often being read with sadness in one’s heart, mother Mara found her son Mirkan after fourteen years while he was doing his military service in Belgrade.⁶⁴ Thanks to a text in the same newspaper in April 1958, Rosa Šinik from Gornji Podgradci found her daughter Zora who had been kidnapped in Mlaka camp in 1942. After the liberation of the country, Zora was transferred from children’s colony in Kotor to Titograd, and then with a group of other children in Bulgaria, Czechoslovakia and the USSR. She returned to Yugoslavia in 1946. She

⁶⁴ “Mara’s husband, father of little Aka, was in the Partisans. On one cold winter day in 1943, mother Mara headed to Grmeč fleeing before the invasion of the enemies. She was carrying her seven-month-old daughter in her arms, the other one, four-year-old Dobrila, on her back and behind her walked two little sons, Momir and Aka (Aleksandar), taking her skirt. They were going to uncertainty, the children were barely stepping in deep snow, there was famine and cold – as it could be only in Grmeč. Tough combat was waging all around. The enemy was attacking fiercely. The men, women, children were running away. To unknown directions. One night Mirko-Aka also disappeared. His mother thought that he had left in the cold night of Grmeč, but it wasn’t like that. Mirko doesn’t remember how it was. After the war he was in various children’s centres in Banjaluka and Bosanska Gradiška. He was in a camp during the war. – I remember it was a camp only by the fact that it was encircled with barbed wire, but I don’t know where it was – Mirko-Aka says. A woman from Bosanska Gradiška accepted him saying that he was her cousin; she called him Mirko Vučenović, because it was her family name.”

Лукића у књизи *Раџи и дјеца Козаре*, рођак Рајко је успео да је пронађе, а „једна брезлетница од перле, наводно Драгица, стара око десет месеци, допремљена је транспортом од Сиска на загребачки колодвор 26. септембра 1942...“ Могла је оцу, заточенику из Аушвица, да честита 75. рођендан: прославио га је „са најлепшим даром судбине, поновним сусретом са дететом које је изгубио у рату.“⁶⁵ Вјеруша, рођена као Драгица, била је „163. у ратном вихору изгубљено козарачко дете“, пронађено уз помоћ хумане акције *Арена и Глас итраже ваше најмилије*.

„Зову ме Јока Градишић. То су нам презиме, избјејличкој сићној дјечурлији, дијелили у логору у Сићарој Градишци као да дијеле комаде црне, тврде зобенице. Све су ми измислили и дан и мјесеци и годину и мјесто рођења. Јесу ли и мене измислили?“⁶⁶

Ширу акцију потраге за децом несталим у Другом светском рату преко редовних репортажа у загребачком листу *Арена*, покренуо је 1963. године књижевник и новинар Марино Зурл. Уз несебичну помоћ бројних сарадника и колега из других штампаних медија, бањалучког *Гласа* и локалних радио станица, попут

⁶⁵ Драган Кеџман, „Вјеруша је Драгица“, *Полиџика*, 21.9.1986.

⁶⁶ M. Zurl, n.d., 11.

went to school in Belgrade, Miločer and Kotor and already worked as a nurse in Dubrovnik, Kotor and Risan. Her mother found her in Nikšić as an eighteen-year-old girl after many years of searching.

A case of a girl called Vjeruša united the Yugoslav public in helping a girl named Dragica Panić to return to her birthplace home in Podgradci in the middle of the 1980s. The newspapers *Politika*, *Nedeljni Glas* from Banjaluka, *Oслобођење* from Sarajevo, *Večernje Novosti*, *Arena* from Zagreb wrote about her searching. A documentary programme *Code Pearl* was filmed and broadcasted in February 1987. According to the notes of Dragoje Lukić in book *Rat i djeca Kozare*, cousin Rajko managed to find her and “one pearl bracelet, supposedly Dragica of approximately ten months, was transported from Sisak to the railway station in Zagreb on 26th September 1942...” She could congratulate her father, a prisoner from Auschwitz, his 75th birthday: he celebrated it with “the most beautiful fortune’s present, reunited with his child that he had lost in the war.”⁶⁵ Vjeruša, born as Dragica, was “the 163rd child from Kozara lost in the whirl of the war” that was found thanks to a humanitarian action *Arena and Glas are looking for your dearest ones*.

⁶⁵ Драган Кеџман, „Вјеруша је Драгица“, *Полиџика*, 21st September 1986.

Радија Босанска Градишка, кроз акцију *Арена тражи ваше најмилије*, Зурл је са мање или више успеха, упоређујући податке из ратних архива и писама преживелих, покушавао да утврди идентитет деце која су „била без имена, рођендана, оца, мајке, порекла“ и које је рат „као лавина откотурао“ са огњишта: „Прво дијете које сам вратио кући у загрљај родитељи-ма била је Милена Обрадовић, поријеклом из села Прусци код Босанског Новог. Њу су након двадесет година могли да загрле мајка Смиља, браћа Милан и Војо... Она ме надахнула за сценариј монодраме *Јока, кћи козарачка*, по њој сам ово брдо назвао Јокиним. Мислио сам да ћу након тога и након репортаже *И Милена има рођендан*, објављене 13. септембра 1963. године, завршити свој излет на Козару. Али једна судбина је вукла другу, мјесец за мјесеком, број за бројем *Арене* и тако неколико деценија. Све чешће сам долазио овдје (Јокино брдо), а онда и остао. Тако је настао и филм *Три јаблана*, књига *Иза зида*, документарца *Спошину њедесет и осма*, много записа, репортажа“, сећао се Зурл много година касније.⁶⁷

Све до грађанских ратова у последњој деценији XX века, Јокино брдо и споменик *Рањена ишница* били су стециште југословенских

“They call me Joka Gradišić. The surname was attached to us, the small refugee urchins, in Stara Gradiška camp as they were sharing pieces of hard, black oat. They have made up all about me – day, and month, and my birth year, and my birthplace. Have they made me up, too?”⁶⁶

A wider searching action for the lost children in the Second World War started a novelist and a journalist Marino Zurl through regular reports in the newspaper *Arena* from Zagreb in 1963. With unselfish help of numerous co-operators from other printed media such as *Glas* from Banjaluka and local radio stations like Radio Bosanska Gradiška, through the action *Arena is looking for your dearest ones*, Zurl was trying, more or less successfully, to identify the children who “were without name, birthday, father, mother, origin” and to whom the war “had rolled off as an avalanche” the hearth, comparing the data from the war archives and survivors’ letters: “The first child that I returned home to her parents’ embrace was Milena Obradović from village Prusci near Bosanski Novi. Her mother Smilja and brothers Milan and Vojo could hug her after twenty years... She inspired me to write a scenario for monodrama *Joka, a daughter of Kozara*; I named this hill after

67 Јеленко Слатинац, „Геноцид с позивом на Бога“, *Полишика експрес*, 25.10.1990, 7.

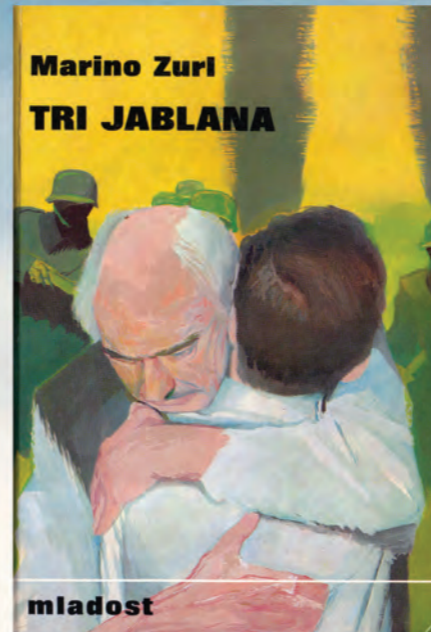
66 M. Zurl, Ibid, 11.

MARINO ZURL Kribarev Prilas 7
41.020 ZAGREB

Poštovani prijatelju, Ja Vas se obraćam sa ovim pismom da bi Vi pokušali da mi pronadjete mog brata Lisica Djordjeu koji je za vrijeme rata 1942. godine uzet iz Logora u Sisku. On je bio u petoj godini vie bio plav kao dijete. Imao je na vratu sa zadnje strane neki ili biljeg ili je te bila oznaka odnosno ožiljak od neke bolesti kako mi te kažemo nicina. Kada je bio malen njemu su kućna vrata priključila prst u ruke, i od toga mu je prst ostao malo kriv, ako to ne bude israslo odnosno ispravilo se. Ja sam čuo da je bilo u Areni da se neki javljao, i navodi da on ima neku oznaku na vratu. Sada bih ja Vas molio da mi pomognete u tome dali slučajne nebi pronašao brata, jer smatram da je on negdje živ.

Dragi prijatelju-ja bih Vas još jednom zamolio da mi u tome pomognete Vi i Arena. U koliko nešto saznate da mi javite na moju adresu, a ja sam u Bistrici kraj asvalta na relaciji puta Bos. Gradiška prema Dubici.

Još jednom ja bih Vas zamolio da mi pomognete, u čemu bi vam bio mnogo zahvalan.

SINIK
DESANČIĆ STAKA
Beli Donji Podgradci
28405 PODGRADCI
Kod Bosanske Gradiške

PREDMET: Molba za pomoć za traženje mojih sinova.

LIST "ARENA"
- Marino Zurl

ZAGREB

Čitajući Vaš list "Arenu" kao i razgovarajući sa Vašim novinarom dana 27. februara 1982 godine u Bosanskoj Gradišci, saznala sam da je uz Vašu pomoć pronadjeno dosta potkozarske djece koji su bili oduzeti od roditelja i zagubljeni za vrijeme drugog svjetskog rata. Radi toga obraćam se Naslovu sa molbom da mi pomognete da i ja pronadjem svoja dva sina, za koje se nadam da su u životu.

Ja sam se udala 1937 godine za Sinik/Stanku/Uroša u Gonje kćerku Podgradce. Rodila sam prvog sina MILANA 18 septembra 1938 godine, a drugog sina SLOBODANA sam rodila 4 maja 1940 godine, i više nisam imala dice. Moj muž Uroš mobilisan je i otišao u vojsku stare Jugoslavije mjeseca marta 1941 godine. Krajem 1941 godine javio se moj muž jenim pismom iz Njemačke iz zarobljeništva. Poslije toga neznam ništa o njemu, mislim da je umro u zarobljeništvu, jer je bio nježnog zdravlja.

Godine 1941 u našem kraju u planini Kozari razvio se partizanski ustanak u kojem sam i ja učestvovala kao aktivni saradnik. Prilikom kozarske ofanzive početkom mjeseca jula 1942 godine od strane neprijatelja /Nijemaca i ustaša/ zarobljena sam sa moja dva sina i oterana u loge ore Stara Gradiška, Strug, Jablanac, Mlaka i Koštarica. U Koštarici sam bila 7 dana i tude su mi djecu ustaše oduzeli. Rekli su mi da djecu vode u Sisak. Ja dalje o svojim sinovima neznam ništa gde su. Krajem 1942 god. kada sam ja došla iz logora kući išla sam da tražim svoju djecu i u Zagrebu /tako zvano ministarstvo za djecu/ rekli su mi sledeće: "SINIK MILAN i SINIK SLOBODAN od oca Uroša i majke Staka odvedeni i živu su" a to su moji sinovi. Poslije toga neznam ništa o njima.

Moj sin Milan imao je oči crne, lice okruglo, kosa kestenjasta. Kod kuće je bio miran i debeo. Sin Slobodan imao je oči plave i kosa plava, a lice malo duže i bio je mršaviji. Posebnih znakova nisu imali.

Naša kuća bila je na brežuljkastom terenu gde se odmah iznad kuće isticao mali brežuljak. Sa donje strane malo dalje mala nizbrdica pored koje je tekla rječica /voda/ Vrbaška. Preko Vrbaške ravnicu gde je sagradjena Milana /strugara/. Sa druge strane naše kuće bio je jedan potok zvani Barajiša gde smo izgonili marvu /stku/ i moji su sinovi išli samom. Bio je slučaj 1942 godine da su nas avijoni jurili i bacali bombe na partizane od kojih smo ja i moji sinovi bježali, čega se Milan mogao i da se sjeti. Isto tako mogao da se sjeti babe Deve. Čula sam da je Milan kada je bio u Sisku mnogo plakao i govorio "nema mog brata Slobodana"

Ja sam se preudala 1945 godine za Desančić Uroša u Donje Podgradce gde i danas živim.

Molim Naslov da ovo moje pismo primite i da mi pomognete na traženju mojih sinova za koje se unapred zahvaljujem.

U prilogu dostavljam svoje dvije fotografije.

Donji Podgradci, 2. mart 1982 god.

Molilac
Desančić Staka
/Desančić Staka/

уметника – песника, писаца, сликара, вајара. И сам Марино Зурл, од одласка у пензију 1982. године, скоро да се није одвајао од „својих Пејића“, оближњег засеока и од Козарчана са којима је делио „добро и зло“, градио „путеве и мостове“, радовао се, туговао, стрепео и стварао: „Не могу даље од Козаре. Козара је мој живот и моја инспирација. Волим ове људе, знам им душу. Ретко идем у Загреб, а брзо се враћам на Козару, на Јокино брдо. Враћам се изнова деци Козаре, оној огромној бројци од 23.858 несталих дечака и девојчица, кривих једино зато што су православни, што су Срби.“⁶⁸

Споменик Рањена птица – метална птица са сломљеним левим крилом, по жељи аутора, словеначког вајара Тона Светине, израђен је од трофејног оружја из Другог светског рата и постављен 1983. године баш на том месту, на Огорелици. Посвећен деци Козаре и Поткозарја која се из рата нису вратила својим родитељима и родној кући, по речима Марина Зурла, био је „први такав споменик у Југославији после рата.“⁶⁹ Пионери и омладинци из Горњих Подградаца уређивали су простор око споменика, крај којег су се сусретала некадашња деца – преживели заточеници логора НДХ, бо-

her as Jokinim. I thought that after that, and after the reportage *And Milena has the birthday*, which was published on 13th September 1963, I would have finished my picnic in Kozara. However, one faith pulled another, month after month, issue after issue of *Arena* and so on it went for several decades. I was frequently coming here (Joka's hill), and then, I stayed. That was how a film *Tri jablana* was created, a novel *Iza zida*, a documentary *Stotinu pedeset i osma*, many notes, reports,” Zurl remembered many years after that.⁶⁷

Up until civil wars in in the last decade of the XX century, Joka's hill and a monument Wounded bird had been a sanctuary for Yugoslav artists – poets, writers, painters, sculptors. And Marino Zurl himself, since his retirement in 1982, hardly ever separated himself from “his Pejići”, a nearby village area and from people from Kozara with whom he shared “the good and the evil”, built “roads and bridges”, shared joy and sadness, got scared and created: “I can't go further than Kozara. Kozara is my life and my inspiration. I love these people; I know their souls. I rarely go to Zagreb and come back fast to Kozara, to Joka's hill. I come back over and over again to the children from Kozara, to that huge number of 23,858 missing boys and girls

68 Исто.

69 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Марина Зурла Драгоју Лукићу, 2.8.1983.

67 Јеленко Слатинац, „Геноцид с позивом на Бога“, *Полиџика експрес*, 25th October 1990, 7.

„Кад се мој син разболео и кад ме је доктор питао да ли је неко у породици срчани болесник, ја сам му рекла да о својој породици не знам ништа, нисам се ничега сећала. Имала сам две године кад је почео рат... Децу су одузимали од мајки у Старој Градишки и возовима возили до Загреба. То ја не памтим, само сам се увек плашила возова, никад нисам волела возове... Моја помајка, Даница Фистрић, дошла је у Завод за Глухонијему децу да усвоји мушко дете, али ја сам је ухватила за ногу и рекла јој „мајо“, вероватно је личила на моју мајку. Одрасла сам срећно у лепој кући у Загребу и кад сам имала седам година, деца из комшилука су ми рекла да моја мајка није моја мајка, да сам ја из Босне. А ја нисам знала ни где је Босна, ни шта је Босна. Жена која ме је донела својој кући, она је за мене била мајка, она ми је дала све, излечила ме и пружила ми све што сам у животу имала... Драгоје Лукић и Марино Зурл су ми помогли да нађем сестре и брата на Козари. О томе је снимљен филм *158* – била сам сто педесет осмо дете које је преко листа *Арена* сазнало своје право име – а моје име било је Мика Бундало.“

М.Чекић, Н.Антонијевић и Ј. Тутуновић-Трифунув,
Логораши:споменица, 272.

“When my son got ill and when the doctor asked me if there had been someone who suffered from heard diseases in my family, I answered him that I didn't know anything about my family. I didn't remember anything. I was two when the war started... The children had been taken from their mothers in Stara Gradiška and transported to Zagreb. I didn't remember it, but I had always been afraid of the trains. I never liked them... My adoptive mother, Danica Fistrić, came to Centre for deaf and mute children to adopt a boy, but I grabbed her leg and told her “mummy,” she must have resembled my mother. I was growing up happily in a nice house in Zagreb and, when I was seven, the children from neighbourhood had told me that my mother wasn't my mother and that I was from Bosnia. But I didn't know where Bosnia was and what Bosnia was. The woman who had brought me to her house was the mother for me, she gave me everything, she healed me and gave me everything that I had in my life... Dragoje Lukić and Marino Zurl helped me to find my siblings in Kozara. A film titled *158* was shot inspired by the story – I was the 158th child who learned her real name thanks to the newspaper *Arena* – and my name was Mika Bundalo.”

М. Ćekić, N. Antonijević and J. Tutunović-Trifunov, *The camp inmates: commemorative book*, 272.

Бригита Кнежевић

Бригита Кнежевић

рачка удружења, родитељи уморене деце који-ма се није знао гроб.

Пошту пострадаој и деци несталој у рату, крај Рањене птице одавала су и деца која су, после вишедеценијског трагања, већ као одрасли људи, сазнали ко су, чији су и одакле су. Једна од њих била је Нада Шиник која је на Јокином брду „прославила свој највећи и најсветији тренутак у животу: сусрет са братом Милованом, јединим у рату преживјелим чланом њене уже породице“. Извод из матичне књиге рођених потврдио је Надино порекло, чиме је био решен и 161. случај „у традиционалној југославенској хуманој акцији *Глас и Арена траже ваше најмилије* – као и многи други Козарчани после рата, тако је Милован Шиник звани Мачак трагао за својим трима сестрама: Косом (1936), Босом (1938) и Надом (1940). „Њихову мајку Станојку, брата Драгомира (1928) и сестру Душанку (1934) убиле су усташе августа 1942. године у тзв. „повратном логору“ у Малом Стругу. Обратио се *Арени*. Испричао је новинару своју тужну причу. И почело је трагање... Тај број је доспео до његове изгубљене сестре која са својом породицом, мужем и сином, живи у Швајцарској. Прочитавши Милованову причу о три изгубљене сестре, од којих су два имена везана за њену личност, у души Босе Вешлигај, како јој је презиме сада, настаје кошмар. До-

whose the only guilt was that they were Orthodox, the Serbs”.⁶⁸

The monument Wounded Bird – a metal bird with broken left wing – was composed of trophy weapons as wished its creator a Slovenian sculptor Tone Svetina and posted in 1983 exactly at that spot, in Ogorelica. It was dedicated to all those children from Kozara and Potkozarje region who hadn't returned home from the war to their parents and birth house, as Marin Zurla spoke, and it was “first such monument in Yugoslavia after the war”.⁶⁹ The Pioneers and the youth from Gornji Podgradci arranged the space around the monument that was a meeting point of the once upon a time children survivors from the camps in NDH, combatant unions, parents of the dead children with unknown graves.

Those who learned their real identities as mature people and where they were from after decades of searching also paid respect to perished children by the monument Wounded bird. One of them was Nada Šinik who “celebrated the brightest moment in her life: reunion with her brother Milovan, the only member of her immediate family who survived.” A birth certificate confirmed Nada's origin which meant that

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ GVM, PF DL, n.d, A Letter from Marin Zurl to Dragoje Lukić, 2nd August 1983.

бро је знала да Чаргоње нису њени прави родитељи. Сетила се да је на њеном „крсном листу“ из времена НДХ, у рубрици „име“ писало „Боса – Нада“ Чаргоња. Сећала се добро да су јој пријатељи у Загребу причали да је она нахоче, да је августа 1942. године узета из логора... Сетила се приче из детињства како је она, кад су је Чаргоње спасиле из логора као двогодишње дете које зна рећи своје име, стално помињала имена и Нада и Боса. И она се обратила редакцији *Арене* с молбом да се разјасни њено право порекло. После сусрета са Милованом, он је изговорио: – Ниси ти моја Боса, ти си моја Нада! (...) Није се тог тренутка знало ко је радоснији: брат или сестра, упорни новинари *Арене* и *Гласа* или окупљени свет испред вишечлане комисије⁷⁰ која је цео случај и одгонетнула не-

⁷⁰ Р. Прерадовић, „Дјеца Козаре проналазе своје најдраже“, *Ослобођење*, 20.3.1984: „Досадашњим ангажовањем великог броја новинара, умјетника, првобораца козарско-поткозарског краја и других ентузијаста, а напосе књижевника и публицисте Марина Зурла, зачетника акције *Арена тражи ваше најмилије* која траје више од двије деценије, Козари је враћено 160-оро у рату изгубљене дјеце. Нашли су они своје најмилије, многи по први пут, послје рата вратили свој идентитет, за већину је пронађена она права животна срећа у сретану са родитељима и рођацима за које годинама нису знали ни да постоје. Настављајући ову акцију, редакције бањалучког *Гласа* и загребачке *Арене* су на трагу и 161. дјетету Козаре, Боси, која је још давне 1942. одведена из дома, те ју је у Загребу посвојила једна породица. Акција ове двије редакције *Тражимо ваше најмилије* открила је поједине детаље о Босиним најближим, а јуче је у школи у Подградцима Комисија ове акције у саставу – Марин Зурло, књижевник, Душан Шмитран, дијете логораш из Подградаца, Ранко Павловић, уредник *Гласа* и књижевник, Илија Марковић, одвјетник из Загреба, др Мирко Томић, психијатар из Босанске Градишке, Буро

the 161st case was solved “in a traditional Yugoslav humanitarian action *Glas and Arena are looking for your dearest ones;*” as many other people from Kozara Milovan Šinik called Mačak was searching for his three sisters after the war: Kosa (1936), Bosa (1938) and Nada (1940). “Their mother Stanojka, brother Dragomir (1928) and sister Dušanka (1934) were killed by the Ustashe in August 1942 in the so called ‘return camp’ in Mali Strug. He addressed to *Arena*. He told a journalist his sad story. And the search started... That issue reached his lost sister who lived in Switzerland with her new family, her husband and son. Having read Molovan's story about three lost sisters, two of whom were linked to her personally, in Bosa Vešligaj's soul, as was her surname now, started a nightmare. She knew well that Čarginje weren't her real parents. She remembered that in her “birth certificate” from the period of NDH in the rubric ‘name’ wrote ‘Bosa – Nada’ Čargonja. She remembered well that her friends were telling her that she was a ‘nahoče’ who was taken from a camp in August 1942... She remembered a story from her childhood that she, when the Čargonja family had saved her from the camp as a two-year-old child who knew to pronounce her own name, always mentioned both names Nada and Bosa. And she addressed to the editorial board of *Arena* with a request to clarify her

Споменик „Рањена птица“ у Горњим Подградцима. Саграђен је 1983. године од трофејог оружја из Другог светског рата у спомен на српску децу Козаре и Поткозарја која се никада из рата нису вратила својим кућама. Аутор споменика је словеначки вајар Тоне Светина.

Monument 'Wounded Bird' in Gornji Podgradci. It was built in 1983 from the trophy arms from the WW2 period dedicated to memory of the Serbian children from Kozara and Potkozarje Region who had never returned home from the war. The author of the monument is a Slovenian sculptor Tone Svetina

Тоне Светина

„Воз је пиштао пуштајући пару у којој су се губиле разигране искре. У уједначеном, монотоном ритму клопарали су точкови, одводећи дјецу у непознато. Душко и Вука изгубили су осјећај за вријеме. Скупа с њима тај осјећај су изгубила сва дјеца која су, натрпана у сточне вагоне као мртва лежала на прљавој слами, или сједила једно уз друго и пригушено јецала.

Дјеца су још била под утиском свега што су доживјела; бољело их је насилно отимање из руку мајки; као свеже ране, као опекотине, болијело је сјећање на запаљена села, разбјеглу стоку, поубијане укућане; мучио их је мирис паљевине и крви, плашиле све остале страхоте које су доживјели за вријеме офанзиве.

Великим устрашеним очима буљили су у таму и држећи се за руке ослањали једно на друго. Неки су се молили богу, исто као што су радили њихови родитељи када би са неба хтјели да отјерају градоносне облаке. Вука је сједила наслоњена на страну вагона. Брацо Душко је лежао на поду, главу му је држала на крилу и брисала сузе. Са друге стране је уздисао Лазо. Било им је свеједно куда их возе, сраховали су за судбину својих најдражих од којих су их силом отргли.

Вука и Душко су стално мислили на мајку. Опраштала се чудно одсутна и сва некако измијењена. Код куће никад није била таква. Шта су то урадили од ње за неколико дана? (...) Уз Вуку је сједила мала, једва трогодишња девојчица; уплакана празних руку је молила за мало круха. Тако су Вука и Душко јело подијелили с њом, а и Лази су дали. Душко је донио воде. Дјевојчица је била толико испрпена да није могла сама да дође до канте. А остало је доста још мање дјеце која нису добила ништа, мада су очајно пружали ситне немощне ручице и мољакали. Дјеца су у себи мислила: даће им неко други, неко од родбине коју вјероватно имају ту у вагону... Тако су најмањи и најњежнији и болесни остали празних руку, осуђени да први умру од жеђи и глади.

Путовање им је после тога постало мало лакше. Помирили су се са судбином, надајући се да ће тамо, куда их воде, бити боље. И слаба светлост која се пробијала у вагон подражавала је ту наду. Сада су се међусобно макар видјели, погледима су тражили познате.

Привидна смиреност дјеце убрзо се изгубила. Најмлађи нису поднијели вожњу, почели су да умиру.

- Неда је мртва! – крикнуо је дјечак у углу.
- Јелена је умрла! ... Илија је умро! – јављали су се браћа и сестре који су чували малишане.

Смрт их је препала. Неки су почели да плачу, други да вриште, а неки су се, као птице сломљених крила стисли уз стране вагона и шутјели“.

Тоне Светина, „Вучићи Козаре“, Сарајево, 1982, 88-90.

оборивим доказима. Тако је најзад решена ова тужна и двострука тајна. (...) 22 породице из Поткозарја својатале су Босу читаво време док је штаб разноврсних стручњака проучавао све могуће биолошке и антрополошке факторе о чијој Боси је реч. Тако је недвосмислено утврђено да је нађена изгубљена Нада. То су потврдили и медицински налази Завода за судску медицину Факултета у Загребу којима је утврђено да Милован и Нада имају исти ген „Ц“, елемент у крви који се среће код врло малог броја људи.”⁷¹

Временом су, ради ефикаснијег трагања, формирани „штабови“ – Марино Зурл на Јокином брду у Горњим Подградцима, Винко Чеси из редакције *Арене* у Загребу, Буро Иветић из Горњих Подградаца и Јагода Прња из редакције *Гласа* из Бањалуге – којима су се, писмица, обраћали тада већ одрасли људи, покушавајући да разреше своју ратну судбину.

У стрпљивом и преданом истраживању архивске грађе о страдању деце у Другом светском рату, Марину Зурлу је помагао Драгоје

Иветић, писац и логораш из Подградаца, Миња Николић, драмска глумица из Загреба, Јагода Прња, новинар Гласа, Илија Дурбић, главни и одговорни уредник Гласа, Васо Бијелић, директор ДИ *Подградци*, Љубомир Пејић, радник тог колектива и Ранко Прерадовић, књижевник и новинар *Ослобођења* саслушала тужне приче козарско-поткозарске породице које су у вријеме рата изгубиле по једно, двоје, па и петоро дјеце“.

71 Сава Вујић, „Пронађена изгубљена Нада“, *Полиџика*, 10.6.1984.

real origin. After the encounter with Milovan, he pronounced: - you are not my Bosa, you are my Nada! (...) It couldn't be decided who was more joyful: the brother, or the sister, or the persistent journalists of *Arena* and *Glas*, or the gathered people in front of a multiple commission⁷⁰ that had solved the case and revealed it with the indisputable evidences. Thus, the sad and the double secret was finally solved (...) Twenty-two families from Potkozarje considered Bosa as their own all the time while the headquarter of various experts was studying all the possible biological

70 Р. Прерадовић, „Дјеца Козаре проналазе своје најдраже“, *Ослобођење*, 20.3.1984: “Thanks to engagement of numerous journalists, artists, First guerilla Partisan combatants from Kozara and Potkozarje region and other enthusiasts and especially a writer and publicist Marino Zurl who has started action *Arena is looking for your dearest ones* that is lasting for more than two decades, 160 children lost in the war have been returned to Kozara. They found their loved ones, some of them for the first time, regained their identities, for most of them the real-life happiness was returned by meeting with their parents and cousins of whose existence they hadn't even been aware for years. Continuing this action, the editorial boards of *Glas* from Banja Luka and *Arena* from Zagreb are on track to find the 161st child from Kozara, Bosa, who was taken from an orphanage in 1942 and was adopted by a family from Zagreb. The action *We are looking for your dearest ones* of the two editorial boards discovered some details about Bosa's family, and yesterday, in a school in Podgradac, the action consisting of – Marin Zurl, a novelist, Dušan Šmitran, a child inmate from Podgradac, Ranko Pavlović, an editor of *Glas* and a novelist, Ilija Marković, a lawyer from Zagreb, dr. Mirko Tomić, a psychiatrist from Bosanska Gradiška, Đuro Ivetić, a writer and inmate from Podgradac, Minja Nikolić, an actress from Zagreb, Jagoda Prnja, a journalist in *Glas*, Ilija Durbić, an editor in chief in *Glas*, Vaso Bijelić, manager at DI Podgradci, Ljubomir Pejić, a worker at the same factory and Ranko Preradović, a novelist and a journalist, was listening to sad stories of families who had lost one, two, or even five children in the war from Kozara and Potkozarje region.”

Лукић, и сам дете логораш, који је, пошто је пронашао своју породицу, читав живот посветио истраживању страдања деце у НДХ и поименично пописао 74.762 уморене, највише српске, затим муслиманске, ромске, хрватске и јеврејске деце, узраста до 14 година.⁷² Уз бројне монографске публикације, изложбене поставке, сценарије за документарне филмове и емисије⁷³, сарадња са Марином Зурлом представља изузетно важан део Лукићевог рада. О њиховом вишегодишњем пријатељству и заједничком труду да се још неком козарачком детету врати идентитет и истргне из заборава, сведочи и њихова преписка сачувана у оквиру Личног фонда Драгоја Лукића у Музеју жртва геноцида: „Драги Марино, шаљем ти давно обећану књигу и знаш сам колико ме интересује Твоје другарско и пријатељско мишљење о њој. (...) Што се тиче података за малог Бјелајца, ја о њему поседујем само картончић на којем пише: Бјелајац Војислав рођен 1941. у Совјаку од оца Стојана и мајке Персе: из Старе Градишке транспортом у Загреб, а затим, средином јула 1942. године био је у Јастребарском. И то је све“. У истом писму Лукић је указао на

72 D. Lukić, *Bili su samo deca...*, I, 8.

73 Више у: Јасмина Тутуновић-Трифун, „У потрази за собом и другима. Драгоје Лукић (1928–2005)“, *Тойола: часопис ЈУ Сјомен-иогручја Доња Градина*, VIII, бр. 8 (2022), 185–211.

and anthropological factors to determine whose Bosa was this. Consequently, it was unambiguously deduced that the lost Nada was found. That was also confirmed by medical reports from the Institute for legal medicine of Faculty in Zagreb which confirmed that Milovan and Nada had the same gene ‘C’, a rarely found blood element.”⁷¹

Later, headquarters were formed so as to provide more effective researches – Marino Zurl at Joka's hill in Gornji Podgradci, Vinko Česi from *Arena's* editorial board in Zagreb, Đuro Ivetić from Gornji Podgradci and Jagoda Prnja from *Glas's* editorial board from Banjaluka – to which adult people sent letters trying to solve their own war destiny.

Dragoje Lukić, a captured child himself, who dedicated his entire life to researching sufferings of children in NDH and listed by their names 74,762 perished children to fourteen years of age⁷², primarily Serbian, then Muslim, Roma, Croatian and Jewish, helped Marino Zurl in his patient and zealous research of archival materials related to the sufferings of children in the Second World War. Along with numerous monographic publications, exhibitions, documentary films and pro-

71 Сава Вујић, “Пронађена изгубљена Нада,” *Полиџика*, 10th June 1984.

72 D. Lukić, *Bili su samo deca...*, I, 8.

“The train was screaming while the playful sparkles were losing in evaporating steam. In the equal, monotonous rhythm the wheels were rattling taking the children into the unknown. Duško and Vuka had lost sense of time. So had all the other children who were lying as dead on the dirty hay, or sitting next to each other sobbing mutely packed in the cattle wagons.

The children were still under the impression of everything that they had experienced; the forceful parting from the hands of their mothers was hurting; the memory of the burnt villages and run away cattle; slaughtered family was hurting like raw wounds, like burns; they felt anguish because of the odour of fire and blood; they were scared by all the other horrors that they had survived during the offensive.

They were staring at the dark with their huge, scared eyes, holding each other's hands, leaning on each other. Some were praying, just as had done their parents when they wanted to remove the hail clouds. Vuka was sitting leaning on a side of the wagon. Brother Duško was lying on the floor with his head on her laps while she was weeping away his tears. Lazo was sighing on the other side. They didn't care about where they were being taken to, but they were worried about the destinies of their dearest ones from whom they were forcefully ripped out.

Vuka and Duško were thinking about their mother all the time. She was saying a goodbye all changed, in a strange, distant way. She was never like that at home. What had they done to her for a couple of days? (...) A little, hardly three years old girl was sitting next to Vuka; all in tears, she was pleading for some bread. Thus, Vuka and Duško shared the food with her and they gave some to Lazo, too. Duško brought some water. The girl was so exhausted that she couldn't go to the water basket. And there were many more young children who didn't get anything, though they were desperately holding their tiny, powerless hands pleading. The children were thinking: someone will bring food and water to them, someone from their family in the wagon... Thus the smallest, the most sensitive and the ill ones remained empty handed, convicted to die first from thirst and famine.

After that, the journey became a bit easier. They came to terms with their destiny hoping that it would be better in the place where they were being heading to. And the tiny light that was coming in the wagon reflected the hope. At least they could see each other now; they were looking for the familiar ones.

The apparent calmness among the children had soon disappeared. The youngest ones couldn't endure the ride and they started to die.

- Neda is dead! – a boy in the corner screamed.
- Jelena died! ... Ilija died! – brothers and sisters who were taking care of the little ones were announcing.

The death got scared them. Some of the children began to cry, others began to scream and some, as birds with broken wings, clutched onto the sides of the wagon and remained silent.”

Tone Svetina, “Baby wolves of Kozara,” Sarajevo, 1982, 88-90

проблеме и забуне са којима су се, као истраживачи, сусретали због несавесног и нестручног тумачења историјских извора: „Њима сам, тј. Савезу бораца дао податке за 4.800 деце која су са тог терена била у логорима. Али, они те картончиће нису средили, а већ дају неке податке о људима који трагају за децом. То није добро и само стварају забуну. Уосталом, то више нико данас не може да ради, сем нас двојице, посебно заврнутих и упорних у том послу. Шта и како ћемо још на овом радити, о томе ћемо се ускоро договорити, надам се.“⁷⁴

Заједно са сарадницима, кроз репортаже објављиване у оквиру рубрика *Јуџословенска хумана акција: Недељни Глас и Арена шраже ваше најмилије и Арена шражи ваше најмилије*, Марино Зурл је током осамдесетих година прошлог века помогао Нади Марковић да пронађе своје порекло и врати се на Козару. Било је то „дјете са најтужнијим презименом“ – „Н. Н. Градишић“ које „носи у себи окрутни печат рата“. „Најтужније, наружније, најтрагичније, најјадније презиме“⁷⁵, добијено по логору Стара Градишка. О Надином повратку кући, 162. детету које је уз помоћ *Арене* враћено кући, снимљена је и документарно-драмска емисија

⁷⁴ МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Драгоја Лукића Марину Зурлу, 11.6.1979.

⁷⁵ Marino Zurl, „Dijete sa najtuznijim prezimenom“, *Arena*, 1986, 17.

grammes⁷³ scenarios, co-operation with Marin Zurl represented highly important part of Likić's work. Evidences about their long-lasting friendship and mutual strivings to give back identity and save from oblivion yet another child from Kozara can be found in Personal Fund of Dragoje Lukić in the Genocide Victims Museum: “Dear Marino, I am sending to you the far ago promised book and you know how interested I am in Your amiable and friendly opinion about it. (...) as for the data about little Bjelajac, all I possess about him is a card with inscription: Bjelajac Vojislav, born in Sovjak in 1941, father Stojan and mother Persa: transported to Zagreb from Stara Gradiška, and then, in mid July 1942, he was in Jastrebarsko. And that is all.” Lukić pointed to problems and confusions that raised among the researches due to the unconscientious and unprofessional interpretation of historical sources: “I gave them, i.e. the Union of combatants, data about 4,800 children who were in the camps from that area. However, they haven't sorted the cards out and already give some information about the people who are looking for their children. That is not good and it only makes confusion. Anyway, no one is able to do it today except the two of us,

⁷³ More in: Јасмина Тутуновић-Трифунув, „У потрази за собом и другима. Драгоје Лукић (1928–2005)“, *Тойола: часопис ЈУ Сјомен-јогручја Доња Градина*, VIII, no. 8 (2022), 185–211.

Ja ћу је зваати Нагом аутора Наде Бјелогрић и Гордане Милиновић, јавно емитована у Етнографском музеју у Београду 16. марта 1988. године.

Срећно разрешени случајеви деце која су нестала у рату, уливали су наду и њиховим сапатницима, да ће и они, уз помоћ објављених исповести у штампи, сазнати своје право порекло и, после више деценија, вратити се родној кући. Тако је још једна Нада, коју је као седмомесечну бебу из логора у Сиску спасила породица Сертић⁷⁶, у огласу навела штуре податке, једине које је знала о себи: када је заточена у логор имала је око седам месеци, светлокестењасту косу, задебљање на горњем делу носа и на десној нози два велика ожиљка од опекотина. Стајала је испред споменика Рањена птица са „својом тешком ратном загоњетком, са својим рањеним дјетињством“:

– Има ли наде за Наду? Има ли наде да и ова Нада пронађе своје најмилије? – питао се новинар Марино Зурл јер „за њу рат још увек траје. Њен збјег се продужава.

⁷⁶ Marino Zurl, „Zovem se Leposava“, *Nedjeljni glas*, 29–30. март 1986, 15: „Кад смо из логора извукли ту малу болесну девојчицу, пошле смо обје у управу тог логора, гдје су били представници Црвенога крижа. Ја се сјећам да је мала имала око врата неки број. Тамо су записали име и презиме и адресу Агате Сертић и датум кад је узела дијете“.

especially twisted and persistent in the job. What and in what way we are going to do about this, we will settle down soon, I hope.”⁷⁴

Together with his co-operators Marino Zurl was helping Nada Marković to find her origin and come back to Kozara thanks to reports published in rubric Yugoslav humanitarian action: *Nedjeljni Glas and Arena are looking for your dearest ones* and *Arena is looking for your dearest ones* during the 1980s. She was “a child with the saddest family name” – “N.N. Gradišić” that “brings in itself the cruel seal of the war.” “The saddest, the ugliest, the most tragic, the most pathetic family name⁷⁵” that was given her in Stara Gradiška camp. About Nada’s return, the 162nd child who was home again thanks to *Arena*, a drama documentary programme *I will call her Nada* by Nada Bjelogrić and Gordana Milinović was shot and premiered in Ethnographic museum in Belgrade on 16th March 1988.

Successfully solved cases of the missing children in the war infused their fellows-in-pain with hope that they will learn their real origin thanks to published testimonies in the press and that they will return to their birthplace homes after many decades. In that way another Nada,

⁷⁴ GVM, PF DL, n.d. A Letter from Dragoje Lukić to Marino Zurl, 11th June 1979.

⁷⁵ Marino Zurl, “Dijete sa najtužnijim prezimenom,” *Arena*, 1986, 17.

Још увијек је на трновитом путу од своје родне куће. Зна ли своје право име? На то питање Нада одговара:

- Не знам.
- Презиме? – настављам с испитивањем.
- Не знам – добивам исти одговор.
- Датум рођења?
- Не знам.
- Име оца?
- Не знам.
- Име мајке?
- Не знам.
- Имаш ли брата?
- Не знам.
- Имаш ли сестру?
- Не знам.
- Имаш ли иког свог?
- Не знам.
- Мјесто рођења?
- Не знам.
- Претпоставка?
- Козара.
- Зашто баш Козара?
- Не знам. Тако су говорили.
- Тко је тако говорио?
- Они који су ме спасили од сигурне смрти.⁷⁷

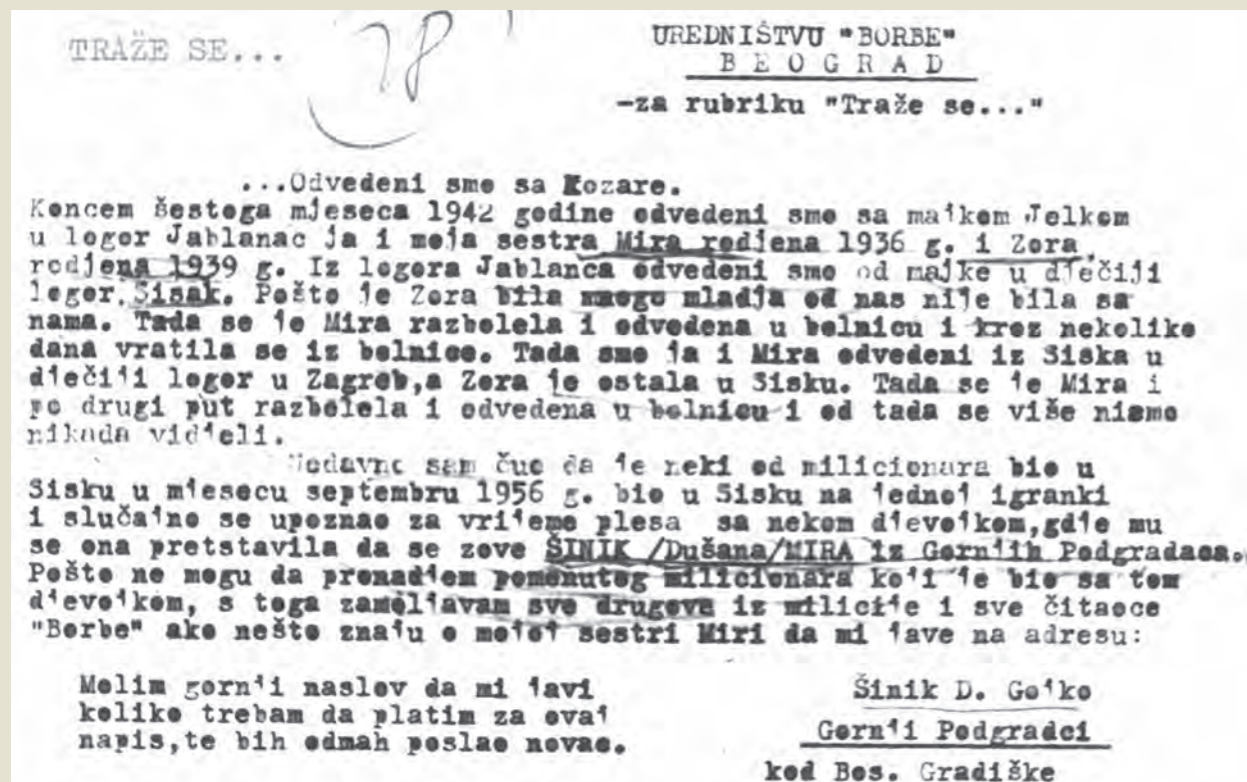
⁷⁷ Marino Zurl, „Ima li наде za Nadu?“, *Nedjeljni Glas*, 25–26.1.1986, 9.

who was saved by the Sertić⁷⁶ family as a seven-month-old baby, gave scarce data, the only ones that she knew about herself: that she was around seven-month-old baby at the time of imprisonment, that she had light brown hair, a hard area on the upper part of her nose and two big scars of burns on her right leg. She was standing in front of the monument Wounded bird with “her difficult war riddle, with her wounded childhood.”

– Is there any hope for Nada? Is there any hope that this Nada will find her dearest ones? asked himself a journalist Marino Zurl because “the war was still waging for her. Her shelter was still extending. She was still on a spiny road away from her birth house. Does she know her real name? To that question Nada’s answers are:

- I don’t know.
- Family name? – I continue with the questioning.
- I don’t know – I get the same answer.
- Date of birth?

⁷⁶ Marino Zurl, “Zovem se Leposava,” *Nedjeljni glas*, 29–30 March 1986, 15: “When we drew that little, ill girl, both of us went to the headquarters of the camp where were representatives of the Red Cross. I remember that the girl had some number around her neck. There they wrote name and surname and address of Agata Sertić and the date when she took the child.”

Писмо Гојка Шиника уредништву листа „Борба“ за рубрику „Траже се...“ у нади да ће на тај начин успети да пронађе сестру Миру која је нестала у концентрационом и логору смрти Независне Државе Хрватске у Сиску током 1942. године.

A letter by Gojko Šinik to editorial board of the newspaper 'Borba', for the section 'Wanted...', with hope that he will be able to find his sister Mira in that way who had disappeared in concentration and death camp of the Independent State of Croatia in Sisak in 1942

Неизвесно трагање за децом несталом у рату неретко је пратило и разочарање породица након сазнања да пронађено дете, ипак, није њихово, упркос белезима и ожиљцима, сличном узрасту, упамћеном имену или несигурним сећањима. Писма упућена редакцијама новина и часописа, као и Марину Зурлу и Драгоју Лукићу лично, сведоче о тужном трагању за најрођенијима: „До овог броја *Арене* сам дошла нешто касније, те вам се јављам са закашњењем. Наиме, ја сам такођер у рату изгубила брата који је отприлике исте старости (...). Живјели смо у Горњим Подградцима. Године 1942. не сјећам се у којем мјесецу усташе су ушли у наше село и све нас потерали у логор у Босанску Градишку. Ту смо остали без оца Раде којег су задржали а нас пребацили у Млаку. На том путу смо на једном мјесту пребачени скелом или великим њемачким чамцем преко Саве. Ту ми видите долази до подударања података јер друг Наход кроз сан види велику воду и голем чамац. Не сјећам се колико смо провели у Млаци, само знам да смо једног дана ми дјеца одвојени од мајке и даље транспортовани за Сисак. (...) Брат Ђорђе се приликом раздвајања од нас расплакао и наводно добио високу температуру. Знам само да је враћен према Сиску и да му се ту губи сваки траг. Додајем да има природно коврцаву

- I don't know
- Father's name?
- I don't know.
- Mother's name?
- I don't know.
- Have you got a brother?
- I don't know.
- Have you got a sister?
- I don't know.
- Have you got any of your family?
- I don't know.
- Birthplace?
- I don't know.
- An assumption?
- Kozara.
- Why precisely Kozara?
- I don't know. They told so.
- Who told so?
- Those who saved me from certain death.”⁷⁷

Uncertain search for missing children in the war was often followed by disappointment of the family who would learn that a found child wasn't theirs, after all, in spite of marks, scares, similar age, remembered name, uncertain memories. The letters sent to the editorial boards of the newspapers and magazines as well as to Marino Zurl and

⁷⁷ Marino Zurl, "Ima li Nade za Nadu?", Nedjeljni glas, 25-26 January 1986, 9.

косу, црномањасто лице и исту крвну групу као друг Наход.⁷⁸“ Уверени да су после четири деценије пронашли брата Влада јер на објављеној фотографији „лични на рођену сестру“, преко редакције Арене су му написали да га „са великом жељом очекују његова браћа Драган и Перо и сестре Госпава и Зора“, саопштавајући му, притом, тужну вест: „Оца и мајке немамо, они су заувек остали у Широкој Луци поред реке Мљечанице под Козаром.“⁷⁹ Молбу Арени упутила је и породица Мудринић, уверена да је „Надом начет човек“ њихов син и брат, подсећајући га да се врата њихове куће никада нису закључавла. Црну коврцаву косу и „гараве очи“ наследио од оца. Код куће га чекају мајка Роса, брат Милутин и сестра Милка⁸⁰.

Упоредо са бројним ратним филмовима, који су славили Народноослободилачку борбу (НОБ) и партизански покрет као „најзначајнији историјски догађај“⁸¹, страдање најмлађих у Другом светском рату и њихово послератно трагање за идентитетом приказано је и

78 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Марије Тачковић редакцији Арене поводом текста *Надом начет човек*, 24.2. 1982.

79 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Драгана Скробића редакцији Арене поводом текста *Надом начет човек*, 1982.

80 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Дмитра Мудринића редакцији Арене поводом текста *Надом начет човек*, 4.3. 1982.

81 Исидора Бањац, „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма *Козара* (1962)“, *Тойола: часопис ЈУ Сјомен-подручја Доња Градина*, V, бр., 5, (2019), 194–197.

Dragoje Lukić personally, testify about sad searching for the closest ones: “I have found this issue of *Arena* after some time, so I write to you with the delay. Namely, I have lost my brother in the war, too, who was approximately of the same age (...) We lived in Gornji Podgradci. In 1942, I don't remember the month, the Ustashe entered into the village and forced everyone to a camp in Bosanska Gradiška. We left without our father Rade then, who was kept, and we were transported to Mlaka. On that way, in some place, we were transported with a ferry or a huge German boat across the Sava River. The data match here, you see, because comrade Nahod sees massive water and a big boat in his dream. I don't remember how long we had spent in Mlaka; I only know that we, the children, were separated from our mothers and transported further to Sisak. (...) Brother Đorđe started crying during the separation and apparently got high fever. I only know that he was returned to Sisak and then he disappeared. I am adding that he has curly hair, dark complexion and the same blood group as comrade Nahod.”⁷⁸ Convinced that they had found their brother Vlado because in the published photo he “takes after his sibling sister” they sent him a note through editorial board of *Arena* that “his

78 GVM, PF DL, n.d., A letter of Marija Tačković to *Arena's* editorial board as response to the text *Nadom načet човек*, 24th February 1982.

југословенским документарним и играним филмовима и емисијама. У филмовима *Тешо, хоћеш ли бићи моја мама?* (1975), *Рај и дјеца Козаре* (1984), *Дјеца из њакла* (1976) и емисији *Козарачка дејинштва* (1985) сведочила су преживела деца, родитељи и усвојитељи у чијим кућама су деца расла у току рата. Сасвим случајно, гледајући журнал Филмских новости под насловом *Они траже своје родитеље*, Савка Грбић је 1956. године пронашла своје дете у Дому за збрињавање деце у Бихаћу.⁸²

Филмови *158* и *Три јаблана* били су директно инспирисани активностима Марина Зурла и његових сарадника на трагању за идентитетом најмлађих Козарчана. У евиденцији Секције логораша Јасеновац, данашњег Удружења логораша Јасеновац из Београда, сачуван је картон једног од најмлађих логораша из Старе Градишке, на којем је забележено: „Кнежевић Бригита – Милица – Мика Бундало. Не зна колико је стара и када је доведена у Стару Градишку одакле је 1942. године дошла с транспортом дјеце у Глухонијем завод у Загреб и одакле је усвојена. Помајка држала везу с др Бреслером. Прво што се сјећа је лијечење у дјечјем дому у Цриквеници. Ово је сазнала

82 Јован Мирковић, *Објављени извори и лијература о јасеновачким логорима* (Лакташи: ГрафоМарк – Бања Лука: Бесједа – Београд: Музеј жртава геноцида, Београд, 2000), 280.

brothers Dragan and Pera and sisters Gospava and Zora are waiting for him with a great desire,” announcing a sad news on the occasion: “We don't have parents, they stayed forever in Široka Luka by the river Mlječanica under Kozara.”⁷⁹ The Mudrinić family who was certain that “a man broached by Hope” was their son and brother directed an appeal to *Arena* reminding the man that their home door was never locked. He inherited dark curly hair and ‘sooty eyes’ from his father. Mother Rosa, brother Milutin and sister Milka are waiting for him.⁸⁰

At the same time with numerous war films, which celebrated People's Liberation Combat (NOB) and the Partisan movement as “the most important historical event”⁸¹, the sufferings of the youngest ones in the Second World War and their post-war searching for identity were represented in Yugoslav documentary and drama documentary films and programmes. The children survivors, parents and adopted parents in whose houses the children were growing up testified in the films *Auntie, will you be my mum?* (1975), *War and children from Kozara* (1984), *Children*

79 GVM, PF DL, n.d., A letter of Dragan Skrobić to *Arena's* editorial board as response to the text *Nadom načet човек*, 1982.

80 GVM, PF DL, n.d., A letter of Dmtar Mudrinić to *Arena's* editorial board as response to the text *Nadom načet човек*, 4th March 1982.

81 Исидора Бањац, „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма *Козара* (1962)“, *Тойола: часопис ЈУ Сјомен-подручја Доња Градина*, V, no, 5, (2019), 194–197.

све од помајке. Упитник послан 14.6. 1978“: Као један од најмлађих чланова, Бригита се на скупштини Секције, 15. марта 1981. године, захвалила свима, а посебно Драгоју Лукићу, што је, уз помоћ акције Арене, сазнала своје право име – Мика Бундало. Трагање за Бригитиним изгубљеном детињством започело је текстом Марина Зурла *Имам ли икої свої?*, објављеног у *Арени* бр. 1.030 од 17.9.1980. године. Рођена као Мика Бундало, одрасла као Бригита Фистрић у Загребу, удата Кнежевић, сећала се само ватре, марвених вагона, мајке у вајату, имена Мика и дединог имена Ђуро. Филм *Три јаблана* (1976) Телевизије Загреб, режисера Јоакима Марушића и сценаристе Марина Зурла, такође је заснован је на истинитим причама преживеле деце и снимљен је на аутентичним локацијама; две године касније, Марино Зурл је објавио и књигу под истоименим насловом, у којој се Драгоје Лукић осврнуо на вишегодишњи несебичан Зурлов рад у трагању за некадашњом децом, која се до 1978. године још увек нису вратила својој кући: „Осам година са *Ареном* писац је био јавка на којој су изгубљени тражили утјеху. Проучавајући њихове путање, претурао је Марино картотеке, листао прашњаве архиве, слагао плочице са бројевима као медаљоне и пресликавао фотографије расуте дјечице по слами, мртве и

from hell (1976) and programme *Childhood from Kozara* (1985). Watching the journal of *Filmske Novosti They are looking for their parents*, Savka Grbić found her child perchance in the Centre for housing of the children in Bihac in 1956.⁸²

Films *158* and *Tri jablana* were directly inspired by the activities of Marin Zurl and his co-operators on searching for identities of the youngest ones from Kozara. In the record of the Section of camp inmates Jasenovac, today's Union of camp inmates Jasenovac from Belgrade, there is a saved card of one of the youngest inmates from Stara Gradiška which says: “Knežević Brigita – Milica – Mika Bundalo. She doesn't know how and when she was taken to Stara Gradiška from where she was transported with other children to Deaf and mute children's centre in Zagreb from where she was adopted in 1942. Her adoptive mother contacted with dr. Bresler. Her first memories are of healing in a children's centre in Crikvenica. She learned all of this from her adoptive mother. The questionnaire was sent on 14th June 1978.” On an assembly of the Section, Brigita thanked to all, especially to Dragoje Lukić because she learned her real name – Mika Bundalo – thanks to *Arena's* action. The search for Brigita's lost childhood

82 Јован Мирковић, *Објављени извори и лијерајтура о јасеновачким логорима* (Лакташи: ГрафоМарк – Бања Лука: Бесједа – Београд: Музеј жртва геноцида, Београд, 2000), 280.

живе заједно, отварао нове досијее, пратио раст и тугу усвојених, радост и срећу пронађених. Само тако је могла настати ова књига која говори узбудљиво чињеницама дјеце што су жива нашла себе и родитеље или само своје спелењено огњиште.⁸³

За акцију *Арена шражи ваше најмилије* колектив листа *Арена* одликован је Орденом братства и јединства са сребрним венцем, а сам Марино Зурл, као покретач и организатор читаве акције, одликован је Орденом заслуга за народ са сребрним венцем.⁸⁴

Слобода је тамо где је мама⁸⁵

„Слобода је тамо где је мама...“, слобода је тамо где је кућа, огњиште, дом, али, која „мама“ је мама и који „дом“ је дом, само су нека од тешких питања која су морила преживеле малишане и много година након завршетка Другог светског рата. На болне начине сазнавали су да су усвојени: од комшијске деце, у школама, од непознатих људи који су за себе тврдили да су им родитељи, уверавајући, понекад, и сами себе да су баш то њихова деца

83 Dragoje Lukić, Predgovor u *Tri jablana*, Marino Zurl (Zagreb: Mladost, 1978), 5–10.

84 Ј. Тутуновић-Трифунув, *Поврашац...*, 14.

85 Radišić, Đorde, prir., *Partizanska čitanka*, (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1982).

was started with a text by Marino Zurl *Ima li ikog svog?* that was published in *Arena* no. 1,030 from 17th September 1980. Born as Mika Bundalo, grown up as Brigita Fistrić in Zagreb, married Knežević, she only remembered the fire, cattle wagons, her mother in a shack, a name Mika and her grandfather's name Đuro. The film *Tri jablana* (1976) by Television Zagreb, by director Joakim Marušić and screenwriter Marino Zurl was also based on true stories of the children survivors and it was filmed on authentic locations; two years later, Marino Zurl published a book under the same title in which Dragoje Lukić looked back on his unselfish perennial work in searching for children who still hadn't come back to their homes: “the writer and *Arena* were the point where the lost were looking for comfort for eight years. Searching for their routes, Marino was looking through the files, listing the dusty archives, agreeing plaques with numbers as medallions and copying photos of scattered children on hay, the dead and the alive together, opening new files, following the growing up and sadness of the adopted and joy and happiness of the found ones. That was the only way to create this book that is exciting because of the facts of alive children who had found themselves and their parents, or just their burnt hearth.”⁸³

83 Dragoje Lukić, Predgovor u *Tri jablana*, Marino Zurl (Zagreb: Mladost, 1978), 5–10.

Нада Гојковић (са бебом у наручју) која је много година после Другог светског рата уз помоћ југословенске штампе успела да пронађе своју породицу

Nada Gojković (with a baby in her arms) who succeeded in finding her family thanks to the Yugoslav press many years after the war had ended

коју су „загубили“ у рату, у збеговима, логорима, сиротиштима... Да ли ће им ти „страни“ људи открити тајну која их је пекла као жива рана: право име, одакле су, чији су, имају ли још неког свог. Ломила су се и срца њихових мајки али и „мама“ за које су, до тог тренутка, једино знали, које су их сачувале и неговале након преузимања из логора, болница, прихватилишта, неке и директно из железничких вагона приликом транспорта, спасавајући их тако од сигурне смрти. Најмлађима је било најтеже. Они се нису ничега сећали, расли су у породицама у којима су били сигурни и срећни. Имали су ново име, нову породицу и нови дом:

Прича *Мајке* Марина Зурла, инспирисана истинитим догађајима, сведочи о томе. Осим о смрти као најтрагичнијој последици сваког рата, Марино пише и о губљењу идентитета: „Марија је сједла згурено у наслоњачу и с притајеним болом и страхом гледала у Вукосаву, ту непознату сељанку из неког поткозарског села, која је банула у њен стан усред бијела дана, да би јој сад, одједном, срушила све снове, све планове. То, што је између њих било изговорено, дјеловало је необично и за Марију готово немогуће; та жена је ускрснула из мртвих! Вратити се у неку давну прошлост више није могла. Требала се помирити с тиме да је оно

The staff of the newspaper *Arena* was honoured for the action *Arena is looking for your dearest ones* with the Medal of brotherhood and unity with silver wreath and Marino Zurl himself, as the one who started and organised the whole action, was ordered with the Medal for merit for the people with silver wreath.⁸⁴

*Liberty is where mum is*⁸⁵

“Liberty is where mum is...,” liberty is where house, hearth, home is; however, which “mum” is mum and which “home” is home were some of the questions that bothered young survivors many years after the end of the Second World War. In painful ways they would learn that they had been adopted: from neighbouring children, in schools, from strangers who claimed to be their parents persuading themselves that they were exactly their “misplaced” children in shelters, camps, orphanages... Will the “strangers” reveal the secret that burnt as an open wound: their real name, birthplace, family, if they had anyone other of their own. Their mothers got heartbroken as well as their “mums” who were the only ones known to them, who saved and took care of them after having taking them over from the camps, hospitals, shelters, directly from the wagons

⁸⁴ J. Тутуновић-Трифунув, *Поверљивак...*, 14.

⁸⁵ Radišić, Đorđe, ed., *Partizanska čitanka*, (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1982).

од чега је годинама страховала сада овдје и да томе не може избјећи. Вукосава је била права Анина мајка. Била је једна од оних мајки која је претрпјела ужасе рата, коју су непријатељи ухватили на Козари заједно са дјететом и одвели у логор, да би јој тамо дијете насилно отели. И, ето, успјело јој је након пет година дознати гдје се налази њено чедо и дошла по њега.

- И што ћеш? – с муком проговори Марија, покушавајући зауставити дрхтање цијелог тијела. – Хоћеш ли је водити са собом?
- Дошла сам по њу и бо'ме је водим у своје село, нека иде својој кући! – Вукосава ју је гледала чврсто у очи.
- Својој кући! – ускликну Марија. – Ту је њена кућа – узбуни се све у њој. – Ту! Овим сам је рукама подигла, отхранила. Кад сам је за рата узимала из прихватилишта, била је слабашна, кост и кожа. Знаш да је ту код мене готово умрла. Била сам сама, без мужа. Он је био у партизанима – нада. – Гдје си онда била?
- Ђе сам била? – ускочи јој у реч Вукосава. – У логору сам била, убио га драги бог!
- Мени су рекли да јој је мати мртва, да су јој сви изгинули – узрујано ће Марија.
- Шта ти то! Остали смо живи, као што

during transportations saving them from certain death. The hardest was for the youngest children. They didn't remember anything; they were growing up in families where they were safe and happy. They had a new name, new family and a new home.

A story *Mothers* by Marino Zurl, inspired by a true event, testifies about it. Except for death which is the most tragic consequence of any war, Marino writes about lost identities, too: "Marija was sitting in a slouchy way in a rocking chair and with hidden pain and fear was looking at Vukosava, that unknown peasant woman from a village under Kozara, who came in her apartment in the middle of the day to suddenly knock down all her dreams, all her plans. That what had been said among them, seemed unusual for both of them and almost impossible; the woman had resurrected from the dead! She couldn't go back to a far gone past. She had to accept that her greatest fear was here and it couldn't be avoided. Vukosava was Ana's real mother. She was one of those mothers who survived the atrocities of the war, who was captured by the enemies in Kozara and taken to a camp together with her child from where she was forcefully taken away. And, so, five years later, she managed to find out where her child was and came after her.

- And, what are you going to do now? – Marija asked with pain trying to stop trem-

видиш – одврати јој Вукосава.

(...)

- Ти си јој мајка, у реду – Марија ће помирљиво с тугом. – Али и ја сам јој мајка. Ти је волиш, знам, али и ја је волим. Имамо ли нас двије сада право да јој тако ненадано откријемо истину? Имамо ли право да јој нанесемо неизљечиву бол? Шта ће рећи мој муж? Он је обожава, он јој је више него отац.
- Ајд с милим богом! Нема она оца. Њен отац је погинуо на Козари – просвједова Вукосава.

Обје су замишљено застале у разговору. Обје су биле у праву. Из њих је проговарала голема искрена мајчинска љубав према дјетету.

Марија је умрла и повела Вукосаву у Анину собу. Била је лијепо намештена соба, испуњена дјечијим играчкама, луткама, књигама. Марија отвори ормар и Вукосава угледа мноштво хаљиница, капутића, блуза, кошуља. Вукосава се приближи једној хаљини и поглади је руком. Сиромашна сељанка није могла ни дио тога дати своје дјетету. Гледала је у сав тај раскош збуњено и изгубљено. Ту је трајао читав живот њеног дјетета. Заокружен и свеобухватан.

bling of her entire body. – Are you going to take her with you?

- I came for her and I am taking her to my village, let her go to her home! – Vukosava was watching her straight into the eyes.
- Her home! – screamed Marija. – Here is her home – everything got nervous in her.
- Here! I brought her up with these hands, fed her up. When I had taken her from the shelter during the war, she was weak, skin and bones. You know that she almost died here. I was alone, without my husband. He was in the Partisans – she added.
- Where had you been then?
- Where? – In the camp, damn it!
- I was told that her mother had died, that all of her family had been killed – said Marija anxiously.
- What you are saying! We are alive, as you can see – Vukosava replied.
- (...)
- You are her mother, all right – Marija said sadly and concealed. But I am her mother, too. You love her, I know, but I love her, too. Do we have the right to tell her the truth all of a sudden? Do we have the right to hurt her so badly? What is my husband going to say? He adores her, he is more than a father to her.

– Ако си права мајка, онда ћеш је бар још неко вријеме ту оставити проговори Марија. – Видиш да је на сигурном, да јој ту ништа не мањка. Швати, Ана мора одрасти да би шватила шта се то с њом у животу збило!

– Она није Ана, женска главо! – узбуни се Вукосава, суздржавајући сузе. — Она је Драгојла, моја Драгојла!

– Имала је двије и по године кад сам је узела к себи и није знала своје име – протумачи Марија. Мала се ничег није сјећала, ни имена оца, ни мајке, ни села; само страхота, пуцњаве, авиона и вике. Плакала је и тепајући изговарала нечије име које нисам могла разумјети. Дала сам јој име Ана. И сад је Ана.

Вукосава је стајала наред дјечје собе и растрсено гледала наоколо. (...) Борила се са својим снажним осјећајем материнства и неким осјећајем људске одговорности. Напокон је шватила да ће је све те околности приморати да остави дијете у туђој кући. Кроз мозак јој пролете све оне протекле године неизвјесности и страховања да никад више неће своје дијете видети живо. Три је године патила у њемачком логору, одакле је слала писма на све стране, распитујући се за своју дјевојчицу. Након ослобођења домовине

– God bless you! She doesn't have father. Her father died in Kozara – said Vukosava. Both remained in their own thoughts. Both were right. A deep sincere mother's love to the child talked through then.

Marija got up and took Vukosava to Anna's room. It was a nicely settled room with children's toys, dolls, books. Marija opened a wardrobe and Vukosava saw many dresses, coats, blouses, shirts. Vukosava got closer to a dress and patted it with her hand. The poor peasant woman couldn't afford not a half of all of this to her child. She was looking at all that luxury, confused and lost. The whole life of her child was there. Circled and encompassed.

– If you are a real mother, then you will leave her at least for a bit while here – said Marija. – As you can see, she is safe here, nothing misses her. You have to understand that Ana has to grow up so as to understand what had happened in her life!

– She's not Ana, woman! – protested Vukosava stopping the tears. – She is Dragojla, my Dragojla!

– She was two and a half when I took her and she didn't know her name – said Marija. The little girl didn't remember anything,

још су двије године прошле у трагању за њом. И сад, кад ју је пронашла... Није имала камо. Тешка срца рекла је Марији да ће своје дијете оставити још неко вријеме код ње.

Мајка Вукосава је својој ћерки поклонила јабуку „из њена воћара, с најстаријег стабла у каменој вртаци у којој су некоћ са својим вршњацима пландовала“. Није јој рекла да је њено право име Драгојла, а не Ана и да ју је она родила. Дјевојчица се „загледала у лице те стране сељанке. То њено лице јој је некако било познато, као да је извијало из неке магле сјећања, присно неко драго лице. У том њеном погледу било је нечег топлог али истовремено и несретног. (...)

– Хеј, одакле ти та јабука?

– Дала ми ју је нека сељанка – дјевојчица је загледа у њено лице: – Што ти је, мама? Ти си плакала?

– Ништа ми није, дијете моје. – Марија се покуша разведрити. – Нешто ме мало боли глава. Иди, молим те, засвирај ми нешто, хоћеш ли?

Дјевојчица је послушно сјела за гласовир који је стајао поред прозора. Марија се ували у наслоњач и прихвати се плетива. Звучи њежне мелодије испуне собу, коју је благо освјетљавао загасито свијетло са стропног свијећњака.

neither her father's and mother's name nor her village's name; only the atrocities, shootings, planes and shouts. She was crying and prattling a name that I couldn't understand. I named her Ana. And she's Ana now.

Vukosava was standing in the middle of the child's room and watching around nervously.

(...) She was dealing with a strong feeling of her own motherhood and some feeling of human responsibility. Finally, she understood that all the circumstances are going to make her to leave the child in other home. She remembered all the previous years of suspense and fear that she won't see her daughter alive anymore. She had been suffering in a German camp for three years from where she had been sending letters all around, asking for her girl. After liberation she was searching for her for two more years. And now, when she finally found her... She didn't have any choice. She agreed to leave her child for a while.

Mother Vukosava gave her daughter an apple "from her own orchard, from the oldest tree in the stony sinkhole where she had spent time with her peers." She didn't tell her that her real name was Dragojla, not Ana, and that she gave birth to her. The girl "was gazing at the face of the strange peasant woman. It was somehow familiar to her as if it sprang from a mist of memory, a

Мајка Вукосава је приступила ближе прозору приземнице и у соби угледала своје једино дијете како озбиљна и смирена лица свира клавир, док њезина помајка плете. Спокојни, блажени обитељски дом. А њу тамо иза шуме у селу на обронцима Козаре чека пусти кућерак. Гледала је у своју Драгојлу и учини јој се како је још једном губи у свом животу.⁸⁶

Тај страшни, зачарани круг у којем су се преплитала страдања и патње, без наде да ће се, икада и до краја, размрсити запетљано клупко живота и несталу децу вратити родитељима, а родитеље вратити деци, преплитао се и много година и деценија после завршетка Другог светског рата, носећи са собом покидане везе, оживке, страхове и бол који није пролазио. У тешко послератно време, пуно неизвесности, сиромаштва и глади, када су се неки родитељи одлучивали да, за још неко време, које се каткад претварало у цео живот, дете одраста у породицама које су о њему бринуле у току рата, било је и деце, обично старијег узраста, која, ни по сазнању да су им родитељи живи, нису желела да се врате кући: „Мене су прихватили брачни пар Душан и Мара Морача. Они нису имали дјеце, мене су посвојили. Много су ме вољели, а и ја сам њих завољела као своје

close dear face. In her look there was something both warm and unhappy. (...)

- Hey, where did you get the apple?
- A peasant woman gave it to me – the girl stared at her face: - What is wrong, mum? Have you cried?
- It's nothing, my child. Marija tried to cheer up. – I have a bit of a headache. Go and play something to me, will you?

The girl sat obediently at the piano that stood by the window. Marija sat in the rocking chair and took the knitting. The sounds of a soft melody fulfilled the room that was mildly lightened with dim light from sconce.

Mother Vukosava came closer to the ground floor's window and saw her only child in the room how solemnly and with calm face was playing the piano while her adoptive mother was knitting. A peaceful blissful family home. And a waste little house was waiting for her in a village behind the wood on the slopes of Kozara. She looked at her Dragojla and it seemed like she was losing her one more time in her life.⁸⁶

That horrible enchanted circle of sufferings and pains intertwined in the yarn of life, without

најрођеније. Када је десет година послје те страшне 1942. сазнала за мене моја права мајка дошла је да ме одведе. Ја сам већ тада била дјевојка. Мајчина брига и љубав за мене су ме данима раздирале, али ја сам толико вољела почима Душана и помајку Мару да нисам могла отићи са својом рођеном мајком. (...) Овдје сам се загледала у свог првог комшију Мићу Шево, удала сам се за њега. Са Мићом сам породила сина Ђоку, коме сам надјенула име свога брата, који је такођер прошао све недаће ужасног рата. Било је то тако, и још теже. Било и не поновило се више никада!⁸⁷, сећала се Деса Шево, много година после рата.

Којем небу припадам?⁸⁸

Ко је уперио пушку у дете и заувек му замео путеве ка родној кући? Где се затурио „картон за кључеве“, на којем су закачени кључеви родне куће, да откључа скривене тајне дечјег срца и присети га на оца, мајку, браћу, сестре, ливаду, шуму, краву Цвету, љуљашку испред куће и рингишпил на вашару⁸⁹? Да

87 R. Bulatović i Dušan Nikić, n.d., 14–15.

88 M. Zurl, n.d., 11.

89 S. D. Milošević, n.d., 145: По *Техничком упућивању* Државног равнатељства за понову НДХ, саставни део документације коју је српско становништво попуњавало приликом организованог исељавања, био је и „картон за кључеве“ на којем су „кључеви

any hope to be untangled to the end and return the missing children to their parents, and the parents to their children, was still intertwining many years and decades after the end of the Second World War bringing with itself the broken relationships, scars, fears and ceaseless pain. In hard post-war times, full of uncertainty, poverty and famine, when some parents decided to leave their children for a while to grow up in adoptive families that were taking care of them during the war, which turned to be for a life, there were children, primarily older ones, who didn't want to go back with their biological parents after learning the truth: “I was accepted by Dušan and Mara Morača. They didn't have any children so they adopted me. They loved me so much and I also loved them as my own. When my biological mother learned about me after the horrible 1942, she came to take me. I had already been a maiden. My mother's care and love were tearing me apart for days, but I loved my adoptive father Dušan and adoptive mother Mara that I couldn't go with my biological mother. (...) I fell in love with my next door neighbour Mića Ševo; I got married to him. We have a son Đoka who was named after my brother who had also passed through all the atrocities of the war. It was like that, and even harder. It happened, but let it hap-

86 M. Zurl, n.d., 43–47.

86 M. Zurl, n.d., 43–47.

железничким станицама, рабацијским колима, у болницама, прихватилиштима, непознатој кући? Ко им је донео шољу топлог млека, воде у окрњеном лончету, неколико зрнцића грожђа, мрвице колача? И чије су им то ципеле обули и хаљине обукли? Ко су деца која су пре њих стигла на станице за „раскуживање“, раздвајање тешко од мање болесних, јер здравих скоро да није било? Мучиле су их вашке, бронхитиси, упале плућа, упале ушију, ока, умирали су од тифуса, дезинтерије, исцрпљености. Од туге и глади, највише. Сахрањивани су далеко од своје куће, у обележеним и необележеним гробницама, успутним гробљима, у шумама, шипражју покрај пута.

У свим ратним сукобима, упркос бројним међународним конференцијама, декларацијама и конвенцијама, по којима деца не могу да буду политички и војни непријатељ⁹⁰, од памтивека до савремених ратова, највише и најтрагичније страдају управо они: „најрањивија“, „најневинија“ и „најбоголикија бића космоса.“⁹¹ Тужна чињеница која отвара многа

90 Јасмина Тутуновић-Трифунуов, „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 12/2 (2020), 375–377.

91 Драган Данелишен, „Рецензија академика др Драгана Данелишена“, у *Шта су скривиле?: Страдање беба у клиничко-болничком центру Бања Лука у мају и јуну 1992*, Никола Борковић (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019), 329.

and with sad name “Nahod Gradišić” actually Jovo, or Marko, or Ilija, Milan? Was Jasenka really Jasenka, or was she born in Jasenovac camp? Who had saved the lost children in endless refugee columns, from camp to camp, house to house, days and nights, in sunny, rainy, windy and snowy weather; who had transported them in cattle wagons where day and night, dream and reality, life and death mixed within the saved children due to humidity and exhaustion? Who had driven them covertly across the river, hidden on ferries and boats? How had they fought as couriers in Partisan units; how had they been raised in Partisan hospitals and orphanages; how had they died in combats, left their new sanctuaries and ventured back into the unknown? Whose hands had been waiting for them at the railway stations, carts, hospitals, shelters, unknown houses? Who had brought them a cup of warm milk, some water in a broken pot, a couple of balls of grapes, crumbs of a cake? And whose shoes and clothes had they put on them? Who were the children who had arrived to the ‘selection’ stations, where the sick children were separated from the healthy ones as there were almost no healthy ones? They had lice, bronchitis, pneumonia, otitis, eye inflammation; they died from typhus, diphtheria, exhaustion. From sadness and famine, most from all. They were buried far from their homes in marked and

питања, садржана је у питању доктора Драгана Данелишена: „Шта је то у људској природи што отвара врата злочину и наводи на дјела којих би се и сам ад постидио“?⁹²

Непосредно по проглашењу НДХ, већ у априлу 1941. године, бежећи пред усташким терором, заједно са својим породицама и најмлађи су кренули на пут у непознато. Убијани су и нестајали у збеговима и насумичним „бежанијама“ које прате сваки рат. Ретки су успели да у рату остану са мајком, попут Драгице и Бранка Тепића из Комленца на Козари, који су цео рат преживели у збеговима са мајком Милицом Тепић, Скригиновом Мајком Кнежопољком.

Деца, чији су родитељи страдали у рату или су били заточени у немачким и логорима НДХ, и које су проналазили борци НОВЈ, одрастала су у партизанским домовима, „малим школама“ за пионире. Одгајана су у духу НОБ-а и револуције, припремана за „ново доба“, послератну Југославију која је настајала у ослободилачком и, истовремено, грађанском рату. Временом су најмлађи, који су одрастали у домовима за ратну сирочад, чак и ако су знали нешто о себи, губили идентитет. Бледо сећање на родитељски дом устукнуло је пред новим именом и пре-

92 Исто.

unmarked graves, graves and bushes along the road, in forests.

In all war conflicts, despite numerous international conferences, declarations and conventions according to which children cannot be political and army enemies⁹⁰, children suffer the most and the most tragically: those who are “the most vulnerable” and “the most godlike creatures in the universe.”⁹¹ The sad fact that opens many questions is contained in a query of dr. Dragan Danelišen: “What is it in the human nature that opens the door to a crime and urges to deeds that the hell itself would be ashamed of?”⁹²

Just after the declaration of NDH in April 1942, children also took a road to the unknown together with their families running in front of the Ustasha terror. They were killed and they disappeared in shelters and random flees that follow every war. It was a rare case that some children stayed together with their mother such as Dragica and Branko Tepić from Komlenac in Kozara did. They survived the whole war in the

90 Јасмина Тутуновић-Трифунуов, „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“, *Годишњак за истраживање геноцида*, по. 12/2 (2020), 375–377.

91 Драган Данелишен, „Рецензија академика др Драгана Данелишена“, in *Шта су скривиле?: Страдање беба у клиничко-болничком центру Бања Лука у мају и јуну 1992*, Никола Борковић (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019), 329.

92 Ibid.

зименом, школским, касније и другим животним обавезама. Приче и анегдоте о најмлађим борцима, попут курира Јовице, штампане у ђачким читанкама, као и пионирска капа и мараме и свечана пионирска заклетва коју су полагали прваци за Дан Републике, 29. новембра, обележили су одрастање деце и омладине у послератној Југославији, све до последње деценије XX века.

Протерана и избегла деца из НДХ, бежећи од стравичних злочина и страдања, спас су покушавала да пронађу у Србији под немачком окупацијом. Одрасла су у дечјим избегличким домовима, средњошколским интернатима, у породицама које су их прихватиле „на стан и храну“ и православним манастирима широм земље. Васпитавана су у српском „националном духу“, са обавезним православним катихизисом у школама и свечаном обележавању великих празника, Божића и Васкрса. Пописи избеглог становништва нису увек, посебно на почетку Другог светског рата, давали прецизне податке о деци, па су се крајем рата, најмлађа деца, пре свега сирочићи, суочила са проблемом утврђивања идентитета. Нека од њих, попут деце избегле из различитих места некадашње Краљевине Југославије, смештена у току рата у манастир Студеница, већ 1944. године о себи нису знала да кажу ништа.

shelters together with their mother Milica Tepić, Skrigin's *Mother Knežopoljka*.

The children whose parents perished in the war, or were captured in German and NDH camps, and whom the Partisans found during the NOVJ, were raised in the Partisan centres' "small schools" for the Pioneers. They were brought up in the spirit of NOB and revolution, they were being prepared for the "new age" and the post-war Yugoslavia that was being created in both liberation and civil war. During the time, the youngest ones who were brought up in the centres for war orphans would lose their identities even if they knew something about themselves. A pale memory to their parents' home perished in front of the new name, surname, school and other life obligations. Stories and anecdotes about the youngest combatants, such as courier Jovica, printed in pupils' textbooks as well as pioneer cap and scarf and solemn pioneer's oath that first-graders took for the Republic Day on 29th November marked the growing-up of the post-war Yugoslav children and youth until the last decades of the XX century.

Persecuted refugee children from NDH were looking for salvation in Serbia under German occupation fleeing the horrible crimes and sufferings. They grew up in children's refugee centres, high school boardinghouses, in families that provided them with "accommodation and nour-

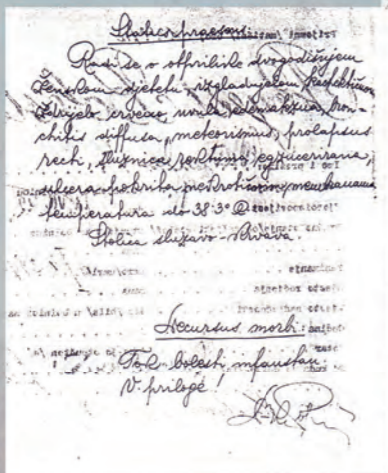
Дечји дом на Гочу током
1954. године

Mount of Goč children's
orphanage during 1954

Извештај са обдукције непознатог српског детета преминулог у Загребу након спасавања у акцији Диане Будисављевић и њених сарадника из концентрационих и логора смрти Независне Државе Хрватске током 1942. године

A report from the autopsy of an unidentified Serbian child who had passed away in Zagreb after salvation in Diana Budisavljević and her assistants' action from concentration and death camp of the Independent State of Croatia during 1942

Душан и Томо Слијепчевић. Први сусрет оца и сина после Другог светског рата након вишегодишњег трагања

Dušan and Tomo Slijepčević. The first encounter of father and son after multi-year search after WW2

Непознато српско дете уморено у концентрационом и логору смрти Независне Државе Хрватске у Сиску

An unknown Serbian child killed in concentration and death camp of the Independent State of Croatia in Sisak

POVIJEST BOLESTI	
Ime i prezime <i>N. N. (samo brajdo) - roditelji</i>	
Godina rođenja <i>11. 3. 1939</i>	Prilježna u bolnicu
Vjerotepovijest _____	Dana <i>3. VII. 1942.</i>
Bračno stanje _____	Otpušten iz bolnice
Zanimanje _____	dana <i>4. IX. 42</i>
Mjesto rođenja _____	Bio/bila/u bolnici na liječenje _____
Mjesto nadležnosti _____	
Opština _____	Kako je otpušten-a <i>Na traženje!</i>
Kotar _____	

„Повјест болести“ за непознато Н.Н. српско дете узраста око три године преминуло у Загребу дана 4. септембра 1942. године
A “history of the disease” for an unknown Serbian child, about three years old, who had passed away in Zagreb on 4th September 1942

Одузимање картотеке и осталих евиденција о деци преузетој из јасеновачких и других логора НДХ, као и онемогућавање даљег рада Диане Будисављевић и њених сарадника, ускратило је могућност многобројној деци да после рата нађу своје родитеље, а родитељима да, по повратку из немачких логора широм Европе, своју децу, смештену у породице и различите институције, врате у завичај: „Долазе неке жене и питају за дјецу коју су предале у логору у Сиску. Имам још неколико фотографија. Мисле да су препознале једно дете. Телефонски питам проф. Бреслера куда да жене упутим. Каже у Рачкога 9“, забележила је Диана Будисављевић 28. маја 1945. године. Истога дана је предала картотеку са подацима о деци са територије НДХ: „Осим абецедног распореда имали смо још и посебан распоред, како бисмо по могућности покушали идентифицирати што је могуће већи број непознате дјеце. Био је то главни циљ који смо си поставили за раздобље након рата. Проналажење веће, точно пописане дјеце, није никоме задавало тешкоћа. Но, жељели смо, што је могуће више мале дјеце вратити њиховим родитељима. И то је сада била велика бол, моја и гђе Џакуле, да нам се тако нагло наш рад на нашој картотеци одузео и да нам је на тај начин било онемогућено то остварити. Знали смо да ће сада мно-

ishing” and Orthodox monasteries all over the country. They were raised in Serbian “national spirit” with compulsory Orthodox catechism in schools and solemn celebrations of great holidays, Christmas and Easter. Lists of the refugee population didn’t always provide precise data about the children, especially at the beginning of the war, so at the end of the war the youngest children faced identification problems. Some of them, as refugee children from different places of the former Kingdom of Yugoslavia who were housed in Studenica Monastery couldn’t say anything about themselves already in 1944.

As the files and other records about the saved children from Jasenovac camp were confiscated and Diana Budisavljević and her co-operators’ further work was banned, numerous children were prevented from finding their parents after the war and the parents, having returned from German camps around Europe, were prevented from getting their children, who were housed with other families and different institutions, back to their birthplaces: “Some women are coming and asking for children that they had handed in in Sisak. I’ve got several more photos. They think they recognized a child. I call professor Bresler where to direct the women. He says in 9 Račkoga Street,” Diana Budisavljević wrote on 28th May 1945. On the same day she handed

ге мајке узалуд тражити своју дјецу. Страшно растајање у логорима, дугогодишња чежња за њима на раду у Немачкој, а сада неће наћи своје најдраже.⁹³ Дианина размишљања су се показала тачним, већ у првим послератним годинама, о чему сведочи и сећање мајке Стаке, којој су синове одузели у логору: „Ја сам, другови драги, своју дјецу морала предати од себе у селу Кошутарица код Јасеновца. Тражила сам своје синове 1945. године. Чула сам да су они у јесен прво били упућени у Сисак, а да су их из Сиска вукли у Загреб. У Загребу, у министарству, 1945. године, нашла сам картотеку те наше јадне дјеце из Поткозарја и могла сам само једна прочитати имена свога Милана и свога Слободана, али ми нитко није могао ни ријеч казати гдје би се они отприлике могли налазити.“⁹⁴

Непосредно по завршетку Другог светског рата, у југословенској штампи су се појављивали огласи у којима су родитељи тражили своју децу, а нешто касније и репортаже у којима су старија деца или већ одрасли људи покушавали да сазнају свој прави идентитет и пронађу биолошке породице. Марко Лукић, не знајући да му је то право име, 1954. године написао је: „О себи не знам ништа. Причали су ми да сам са

in the files with the data about the children from NDH: “Except for the alphabetical order, we had a special order so as to try to identify as many unknown children as possible. It was our main post-war goal. Finding the older children with complete data wasn’t a difficulty for anyone. But we wanted to return as many young children as possible to their parents. And now it was a great pain of my own and of Mrs. Džakula that our work on the files were taken away and that we were prevented to finish it. We knew that many mothers would search their children in vain at the time. The horrible separation in the camps, many years of longing during work in Germany, and now they were unable to find their dearest ones.”⁹³ It turned up that Diana’s thoughts were true already in the first post-war years about which testifies memory of mother Staka whose sons were taken in a camp: “I, my comrades, had to hand in my children in village Košutarica near Jasenovac. I was looking for my sons in 1945. I heard that they were directed to Sisak and then to Zagreb. In Zagreb, in the Ministry, I found a file of our poor children from villages under Kozara and all that poor me could do was to read names of my Milan and Slobodan, but no one could tell me not a word about where they could be perchance.”⁹⁴

93 Diana Budisavljević, n.d., 168.

94 J. Тутуновић-Трифун, Повратак..., 16.

93 Diana Budisavljević, n.d., 168.

94 J. Тутуновић-Трифун, Повратак..., 16.

Извод из писма Драгоју Лукићу упућено од сестара Маре, Весе и Бјелице које су после Другог светског рата трагале за сестром Миљољком несталом у концентрационим и логорима смрти Независне Државе Хрватске:

„Очи је имала црне окруила лица. Имала је ожујак на грудима од мине.“

An excerpt from a letter sent to Dragoje Lukić by sisters Mara, Vesa and Bjelica who were searching for their sister Miljojka after WW2 who had disappeared in a concentration and death camp of the Independent State of Croatia:

“She had black round eyes and round face. She had a scar from a mine on her chest.”

Дети у Дому за ратну сирочад „Рада Врањешевић“ у Бањалуци

Деца у Дому за ратну сирочад „Рада Врањешевић“ у Бањалуци у коме су у првим годинама после Другог светског рата била смештена српска ратна сирочад и деца погинулих бораца Народно-ослободилачке војске Југославије (НОВЈ)

Children in a shelterhouse for war orphans “Rade Vranješević” in Banjaluka where war orphans and children of the fallen fighters of the Peoples’ Liberation Army of Yugoslavia (PLAY) were settled in the first years after WW2

Прослава Дана пионира у Бихаћу дана 27. децембра 1946. године

Day of the Pioneer celebration in Bihać on 27th December 1946

Козаре. Сада ми је име Антун Шкрњуг и имам 14 година. Тражим било кога свог.⁹⁵ На оглас се јавио старији брат, Драгоје Лукић, који је више деценија истраживао страдање деце у НДХ, покушавајући да малим страдалницима, без обзира на етничку припадност и вероисповест, врати идентитет, или како је Јован Мирковић забележио: „да безимени постану очовечени.“⁹⁶

Захваљујући активностима загребачког новинара Марина Зурла, који је у недељнику *Арена* покренуо рубрику *Арена тражи ваше најмилије*, у искреној намери да, заједно са својим сарадницима, помогне некадашњој деци да сазнају ко су и одакле су и да, у већ зрелим годинама, добију матични лист рођених са именом које су понели на рођењу, око 160 некадашње деце, сазнало је своје право порекло.

Упркос бројним текстовима објављеним у послератној југословенској штампи, мали број родитеља је имао срећу да, као породица Мишљеновић 1959. године, редакцијама и читаоцима, саопшти лепе вести: „Све што можемо јесте да пожелимо и другим родитељима који овим путем траже своју децу, да доживе нашу срећу...“⁹⁷ Најмлађи се нису ничега сећа-

Just after the end of the Second World War the notices started to appear in Yugoslav press in which parents were looking for their children and later reportages in which older children or adults were trying to learn about their real origin and find their biological parents. Ignorant of his real name, Marko Lukić wrote in 1954: “I don’t know anything about myself. I was told that I was from Kozara. My name is Antun Škrnjug now and I am 14 years old. I am looking for anyone of my own.”⁹⁵ His older brother answered the notice, Dragoje Lukić who was investigating the sufferings of the children in NDH for years, trying to give back identities to little martyrs regardless of their ethnical origin and religious confession, or, as Jovan Mirković wrote “to humanise the nameless.”⁹⁶

Thanks to the activities of a journalist Marino Zurl from Zagreb, who started a rubrics *Arena is looking for your dearest ones* together with his co-operators in the daily magazine *Arena* with the sincerest intention to help, about 160 former children found out who and where from they were and obtained the birth certificates in adult years with their birth names and real origin.

Despite many published texts in post-war Yugoslav press, few parents were lucky to announce

95 Јован Мирковић, ур., *Драгоје Лукић – родитељ покошеној нарашћаја*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 232.

96 Исто, 307.

97 Тања Тулековић, „Послијератно болно трагање породица за несталим члановима“, *Тојола*, VII, бр. 7 (2021), 102.

95 Јован Мирковић, ед., *Драгоје Лукић – родитељ покошеној нарашћаја*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 232.

96 Ibid, 307

ли, мало старији само магловитих слика својих родитеља, кућа и дворишта и на питања, одсутно, одговарали: „Моја мама се зове мама“, „Мој тата је тата“, „Село се зове – село“ и „Џукац се зове џукац.“⁹⁸

Изложба *Повраћак, прича која траје* посвећена је управо њима. Родитељима који никада нису пронашли своју децу и деци која, већ скоро осам деценија, лутају „по развалинама рата“⁹⁹, трагајући за „плавим прозорима детињства“ и мајком која „успаванку пева“.

good news to editorial boards and readers as family Mišljenović was in 1959: “All we can do is to wish luck to other parents who are searching for their children in this way, to get lucky and to feel this happiness...”⁹⁷ The youngest ones didn’t remember anything, the older ones only dimly remembered images of their parents, houses and yards and answered absently to questions: “My mum is called mum,” “My dad is called dad,” “My village is called village,” and “the doggy is called doggy.”⁹⁸

The exhibition *Return, an ongoing story* is dedicated exactly to them. To the parents that have never found their children and to the children who are wandering around “the debris of the war,”⁹⁹ looking for “the blue windows of their childhoods” and the mother “who is singing a lullaby” for almost eight decades.

97 Тања Тулековић, „Послијератно болно трагање породица за несталим члановима“, *Тојола*, VII, no. 7 (2021), 102.

98 M. Zurl, n.d., 28.

99 Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Повраћак...*, 16.

98 M. Zurl, n.d., 28.

99 Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Повраћак...*, 16.

Прослава Дана пионира у Бихаћу
дана 27. децембра 1946. године

Day of the Pioneer celebration in Bihać
on 27th December 1946

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

- Музеј жртава геноцида.
Лични фонд Драгоја Лукића

Периодика

- Вечерње новости
- Политика
- Политика експрес
- ТВ Новости
- Arena
- Nedjeljni Glas
- 4 jul: list Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije

Литература

- Бањац, Исидора. „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма *Козара* (1962)“. „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина“, V, бр. 5 (2019), 184–204.
- Лукић, Драгоје. „Рат и дјеца Козаре“. Београд: Народна књига, 1979.
- Мирковић, Јован. „Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској“. Београд: Свет књиге, 2014.
- Мраовић, Маријана и Зоран Вигњевић. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“. „Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац“, VII, бр. 7 (2014), 221–232.
- Огњановић, Драгослав. „Детињство које то није било“. Београд: Републички одбор СУБНОР-а СР Србије – НИП „EXPORT-PRESS“, 1974.
- Панић, Милорад Ђ. „Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи“. Краљево: Центар за социјални рад, 1994.
- Рељић, Марко З. „Избегличко питање у *Новом времену* 1941. године“. Дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019.
- Степановић, Коста. „Приче о малим партизанима“. Сарајево: Веселин Маслеша, 1966.

LIST OF SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Unpublished sources:

- Genocide Victims Museum. Personal Fund of Dragoje Lukić

Periodicals

- *Вечерње новости*
- *Политика*
- *Политика експрес*
- *ТВ Новости*
- *Arena*
- *Nedjeljni Glas*
- 4 jul: list Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije

Bibliography

- Бањац, Исидора. „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма *Козара* (1962)“. „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина“, V, no. 5 (2019), 184–204.
- Лукић, Драгоје. „Рат и дјеца Козаре“. Београд: Народна књига, 1979.
- Мирковић, Јован. „Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској“. Београд: Свет књиге, 2014.
- Мраовић, Маријана и Зоран Вигњевић. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“. „Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац“, VII, no. 7 (2014), 221–232.
- Огњановић, Драгослав. „Детињство које то није било“. Београд: Републички одбор СУБНОР-а СР Србије – НИП „EXPORT-PRESS“, 1974.
- Панић, Милорад Ђ. „Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи“. Краљево: Центар за социјални рад, 1994.
- Рељић, Марко З. „Избегличко питање у *Новом времену* 1941. године.“ Bachelor thesis, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, History department, 2019.
- Степановић, Коста. „Приче о малим партизанима“. Сарајево: Веселин Маслеша, 1966.

· Трајковић, Филип. „Време кад је детињство живело. Титови пионири”. Београд: Педагошки музеј, 2017.

· Тулековић, Тања. „Послијератно болно трагање породица за несталим члановима”: „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, VII, бр. 7 (2021), 95–108.

· Тулековић, Тања. „Страдање породице Босанац”: „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, V, бр. 5, (2019), 164–179.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „Повратак: Прича која траје”. Београд: Музеј жртава геноцида, 2022.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?”: „Годишњак за истраживање геноцида”, 12/2 (2020), 375–389.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „У потрази за собом и другима. Драгоје Лукић (1928–2005). „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, VIII, бр. 8 (2022), 185–211.

· Хамовић, Милош. „Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945”. Београд: Филип Вишњић, 1994.

· Шкодрић, Љубинка. „Мајчинство и старање о деци у окупираној Србији 1941–1945. 800 година српске медицине”: У: „800 година српске медицине”. Уредник Брана Димитријевић и Зоран Ваџић, 347–363. Београд: Српско лекарско друштво, 2014.

· Мирковић, Јован. „Објављени извори и литература о јасеновачким логорима”. Лакташи–Бања Лука–Београд: Графомарк–Бесједа–Музеј жртава геноцида, 2000.

· Мирковић, Јован, ур. „Драгоје Лукић – Родитељ покошеног нараштаја”. Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.

· Данелишен, Драган. „Рецензија академика др Драгана Данелишена”: У: „Шта су скривиле?: Страдање беба у клиничко-болничком центру Бања Лука у мају и јуну 1992”, Никола Борковић, 329. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019.

· Bulatović, Radomir i Dušan Nikić. „Partizanski dječiji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941–1943. godine”. Sarajevo: Zavičajni muzej „Hasan Brkić”, 1986.

· Karakaš Obradov, Marica. „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”.

· Трајковић, Филип. „Време кад је детињство живело. Титови пионири”. Београд: Педагошки музеј, 2017.

· Тулековић, Тања. „Послијератно болно трагање породица за несталим члановима”: „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, VII, по. 7 (2021), 95–108.

· Тулековић, Тања. „Страдање породице Босанац”: „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, V, по. 5, (2019), 164–179.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „Повратак: Прича која траје”. Београд: Музеј жртава геноцида, 2022.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?”: „Годишњак за истраживање геноцида”, 12/2 (2020), 375–389.

· Тутуновић–Трифунув, Јасмина. „У потрази за собом и другима. Драгоје Лукић (1928–2005). „Топола: часопис ЈУ Спомен-подручје Доња Градина”, VIII, по. 8 (2022), 185–211.

· Хамовић, Милош. „Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945”. Београд: Филип Вишњић, 1994.

· Шкодрић, Љубинка. „Мајчинство и старање о деци у окупираној Србији 1941–1945 800 година српске медицине”: In: „800 година српске медицине”. Уредник Брана Димитријевић и Зоран Ваџић, 347–363. Београд: Српско лекарско друштво, 2014.

· Мирковић, Јован. „Објављени извори и литература о јасеновачким логорима”. Лакташи–Бања Лука–Београд: Графомарк–Бесједа–Музеј жртава геноцида, 2000.

· Мирковић, Јован, ed. „Драгоје Лукић – Родитељ покошеног нараштаја”. Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.

· Данелишен, Драган. „Рецензија академика др Драгана Данелишена”: У: „Шта су скривиле?: Страдање беба у клиничко-болничком центру Бања Лука у мају и јуну 1992”, Никола Борковић, 329. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019.

· Bulatović, Radomir i Dušan Nikić. „Partizanski dječiji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941–1943 godine”. Sarajevo: Zavičajni muzej „Hasan Brkić”, 1986.

· Karakaš Obradov, Marica. „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”.

Časopis za savremenu povjest, vol. 43, br. 3, (2011), 801–826.

· Kolanović, Josip, ur. „Dnevnik Diane Budisavljević: 1941–1945”. Zagreb–Jasenovac: Hrvatski državni arhiv–JU Spomen područje Jasenovac, 2003.

· Krejaković, Silvija i Urška Strle. „Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu”: Dve domovini: razprave o izseljeništvu – Two homelands: migration studies, br. 33, (2011), 73–89.

· Lastavica, Dane. „Bez dane jame Nezavisne Države Hrvatske ždernjače srpskog naroda: 1941–...” . Beograd, Fond za istraživanje zločina genocida, 2008.

· Lukić, Dragoje. „Kozara 1942. kako sam je kao dječak upamtio”: U: „1941–1942 u svedočenjima učesnika NOB-a”, 14. Urednik Radomir Petković, 571–526. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1975.

· Lukić, Dragoje. „Bili su samo deca. Jasenovac–grobnica 19.432 devojčice i dečaka”, I. Laktaši: Grafomark i Beograd: Muzej žrtava genocida, 2000.

· Ljubomir Lisac, Andrija. „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”. „Historijski zbornik”, IX, br. 1–4, (1956), 125–145.

· Milošević, Slobodan D., „Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945.”. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1981.

· Peršen, Mirko. „Ustaški logori”. Zagreb: Globus, 1990.

· Puškarić, Katarina. „Nikad vas neću zaboraviti. Zapis o dječjim domovima na Kordunu u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe”. Zagreb: IP „27. srpanj”, 1958.

· Radišić, Đorđe, prir. „Partizanska čitanka”. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1982.

· Zurl, Marino. „Tri jablana”. Zagreb: Mladost, 1978.

Časopis za savremenu povjest, vol. 43, no. 3, (2011), 801–826.

· Kolanović, Josip, ed. „Dnevnik Diane Budisavljević: 1941–1945”. Zagreb–Jasenovac: Hrvatski državni arhiv–JU Spomen područje Jasenovac, 2003.

· Krejaković, Silvija i Urška Strle. „Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu”: Dve domovini: razprave o izseljeništvu – Two homelands: migration studies, no. 33, (2011), 73–89.

· Lastavica, Dane. „Bez dane jame Nezavisne Države Hrvatske ždernjače srpskog naroda: 1941–...” Beograd, Fond za istraživanje zločina genocida, 2008.

· Lukić, Dragoje. „Kozara 1942. kako sam je kao dječak upamtio”: In: „1941–1942 u svedočenjima učesnika NOB-a”, 14. Urednik Radomir Petković, 571–526. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1975.

· Lukić, Dragoje. „Bili su samo deca. Jasenovac–grobnica 19.432 devojčice i dečaka”, I. Laktaši: Grafomark i Beograd: Muzej žrtava genocida, 2000.

· Ljubomir Lisac, Andrija. „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”. „Historijski zbornik”, IX, no. 1–4, (1956), 125–145.

· Milošević, Slobodan D., „Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945”. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1981.

· Peršen, Mirko. „Ustaški logori”. Zagreb: Globus, 1990.

· Puškarić, Katarina. „Nikad vas neću zaboraviti. Zapis o dječjim domovima na Kordunu u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe”. Zagreb: IP „27. srpanj”, 1958.

· Radišić, Đorđe, ed. „Partizanska čitanka”. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1982.

· Zurl, Marino. „Tri jablana”. Zagreb: Mladost, 1978.

Железнички колосек којим су допремани заточеници у концентрациони и логор смрти „Јасеновац“, јун 1961.

The railway tracks used for transportation of the inmates in the concentration and extermination camp “Jasenovac.” June 1961

„Када смо преживјели рат, и слободу ћемо, зар не?!“
Тоне Светина, „Вучићи Козаре“, 453.

„Wen we survived the war, we will survive the freedom, won't we?!“
Tone Svetina, “Baby wolves of Kozara,” Sarajevo, 1982,

Јасмина Тутуновић Трифунов,
историчар, виши кустос, архивист, докторанд на Фило-
лошком факултету у Београду
Музеј жртава геноцида, Београд

*Рецензија за уводни шексї за каталој изложбе
Повраїтак: Прича која їраје,
II издање (2023)*

Тема страдања деце у ратовима, у конкретном случају страдања деце у НДХ, у окупираној Југославији, веома је тешка за представљање у музеолошком, научном и сваком другом погледу. Истраживање, одабир материјала за изложбу и писање текста за каталог захтева огромно знање ове проблематике, захтева професионални приступ али и саосећање са најмлађим невиним жртвама рата. Ауторка је користила необјављену архивску грађу, периодику и релевантну научну литературу, публицистику и објављене мемоарске записе.

Колегиница Тутуновић Трифунов је један од ретких стручњака за тему страдања деце у НДХ у Србији и региону. Овом темом се, већ две деценије, бави свакодневно, темељно и стручно. Њена библиографија садржи изузетно вредне радове и монографска издања. Ауторка поседује стручна звања у музеологији и архивистици, а такође је и докторанд на Филолошком факултету у Београду, што говори о њеном свестраном и мултидисциплинарном раду, који доводи до квалитетних резултата при настанку различитих пројеката, писању стручних текстова, књига и реализацији изложби. *Повраїтак: Прича која їраје* је дело (изложба са легендама на српском и енглеском језику, као и са каталогом на српском и енглеском језику) које, свакако, никога не оставља равнодушним: ни ширу публику, ни преживеле логораше, ни стручњаке из области из музеологије, архивистике и историографије. Резултати њеног рада видљиви су не само у Републици Србији, већ и у региону, као и у бројним другим државама (Француска, НР Кина, САД и друге).

На 40 страница је представљено врхунско стручно опште знање о Другом светском рату на просторима окупиране Југославије, у НДХ, о страдању деце. Ауторка даје историјска, али и правна, социолошка, психолошка и друга тумачења. Резултати њеног рада су оригинални и непоновљиви, њен

Jasmina Tutunović – Trifunov,
Historian, Senior Curator, Archivist
PhD student at the Faculty of Philology in Belgrade
Genocide Victims Museum, Belgrade

**Review for the introductory text for
the catalogue of the exhibition
“Return: The Ongoing Story”,
II edition (2023)**

The subject of the suffering of children in wars, in the specific case of the suffering of children in the Independent State of Croatia in occupied Yugoslavia, is very difficult to present from a museological, scientific and every other point of view. Research, selection of materials for the exhibition and writing the text for the catalogue require a great knowledge of this issue, a professional approach, but also compassion for the youngest innocent victims of war. The author used unpublished archival material, periodicals and relevant scientific literature, nonfiction and published memoir records.

Colleague Tutunović - Trifunov is one of the few experts on the topic of child suffering in the Independent State of Croatia, in Serbia and the region, and has been dealing with it on a daily basis, thoroughly and professionally for two decades. Her bibliography is extremely rich with works and monographic publications. The author holds professional titles in museology and archival science, and is also a PhD student at the Faculty of Philology in Belgrade, which speaks of her versatile and multidisciplinary work, which leads to quality results in the creation of various projects, writing professional texts, books and realisation of exhibitions. “Return: The Ongoing Story” is a work (exhibition with descriptions in Serbian and English, as well as the catalogue in Serbian and English) that certainly does not leave anyone indifferent: neither the general public, nor survivors of the camp, nor experts in the field of museology, archives and historiography. The results of her work are visible not only in the Republic of Serbia, but also in the region, as well as in numerous other countries (France, the People’s Republic of China, the USA and others).

On 40 pages, superb professional general knowledge about the Second World War in the territories of occupied Yugoslavia, in the Independent State of Croatia, and about the suffering

стил је јасан, прецизан, документаран, писмен, поткрепљен верификованим историјским чињеницама, али и занимљив. Изложба и текст за каталог изложбе се допуњују и олакшавају посматрање изложбе. Стручни текст у каталогу свакако има огроман значај за струку, и представљаће незаобилазно штиво и за научне историографске и друге текстове из различитих научних области и дисциплина.

Јасмина Тутуновић Трифунов пише о масовном страдању цивилног становништва у НДХ, који има све елементе злочина геноцида. Жртве умиру у логорима, затворима, јамама, на бројним стратиштима.

О начину ликвидације цивилног становништва, ауторка цитира уваженог аутора Мирка Першена:

„Људе убијају у властїиїтим домовима или иїспред њих, на њивама, свуда їдје сїїїїну. И їїо сїїаре и младе, дїецу и одрасле, мушкарце жене. Мейїком и ножем. Уз їїаїевину или без ње. Врисак недужне дїеце и људи није их заусїїављао. Наређена су извршавана. С їїосебном сїїраїїћу и насилниїїшївом, небројано їуїїа уз мучење, силовање и најбеїћуїїниїа људска оскрнављења. Убиїало се са судом или без њеїа. Заїїо їїїїо си Хрвай – издаїиїца, комуниїї, Јуїїословен, неїїриїаїїељ, їїоїїиїчкї иїроїїивник, сумњив, неїїоћудан, Србин, Жигов или Ром. На све сїїране су ниїала сїїраїїиїїїа и їубилиїиїїа. Било је їїо вриїе-ме хаїке на људске їїаве.“

У тексту се говори и о једном значајном виду страдања: напуштању завичаја као избеглице. Тај пут је, у бројним случајевима, значио и спасавање живота. Из НДХ се одлазило у Србију, која је била под немачком окупационом управом и у којој је такође био рат, где су постојали логори, где су вршене одмазде на различите начине Ипак, одласком у Србију је постојала већа могућност преживљавања цивилног становништва: Срба из Хрватске, Босне и Херцеговине и Срема.

У тексту се јасно и децидно каже:

„Врхунац избеїличке кризе у окупираној Србији био је у авїусїїу и сепїїтембру 1941. їодине, када је на їїерїїиориїи Србиїе боравило око 300.000 избеїлица. Међу избеїлицама из Босне које су се криле у збеїївима било је мноїо деце коїа су се у шумама їубила, а нека од њих и умирала.“

of children is presented. The author gives historical, as well as legal, sociological, psychological and other interpretations. Her work results are original and unrepeatable, her style is clear, precise, documentary, literate, supported by verified historical facts, and interesting. The exhibition and the text for the exhibition catalogue complement each other and make viewing the exhibition easier. The professional text in the catalogue is certainly of great importance for the profession, and will represent indispensable reading for scientific historiographical and other texts from various scientific fields and disciplines.

Jasmina Tutunović - Trifunov writes about the mass suffering of the civilian population in the Independent State of Croatia, which has all the elements of the crime of genocide. Victims die in camps, prisons, pits, on numerous execution sites.

About the method of liquidation of the civilian population, the author quotes the respected author Mirko Peršen:

“They kill people in their own homes or in front of them, in the fields, everywhere they go. Both the old and the young, children and adults, men and women. With a bullet and a knife. With or without arson. The screams of innocent children and people did not stop them. Orders have been executed. With special passion and violence, countless times with torture, rape and the most callous human desecration. There were killings with or without a court trial. Because you are a Croat - a traitor, a communist, a Yugoslav, an enemy, a political opponent, suspicious, ill-suited, a Serb, a Jew, or a Roma. Killing grounds and death camps sprung up everywhere. It was a time of hunting for human heads”.

The text also speaks about one significant type of suffering: leaving one’s homeland as a refugee. That journey, in numerous cases, also meant saving lives. People from the Independent State of Croatia went to Serbia, under the German occupation administration, where there was also the war, where there were camps, where reprisals were carried out in different ways, but still there was a greater possibility of survival of the civilian population: Serbs from Croatia, Bosnia and Herzegovina and Srem.

The text clearly and decisively states:

“The peak of the refugee crisis in occupied Serbia was in August and September 1941, when around 300,000 refugees lived on

Јасмина Тутуновић Трифунов пише и о карантинима за привремену изолацију избеглица, о дечијим избегличким домовима у Србији под немачком управом, о којима су бринули надлежни органи српске квислиншке управе.

Ауторка изложбе и текста у каталогу пише о начину живота српске деце која су имала срећу да избегну трагичну судбину која је стигле њихове бројне вршњаке:

„Избељичка деца су васпишавана у верском и српском националном духу, без обзира да ли су била смештена у домове или у српским православним манастирима који су прихватили део деце без родитељској стварања. Одрасили су уз обавезне јутарње молиће, настава веронауке и заједнички одлазак на литургију, свечано су прослављали Божић, Васкрс, Врбицу и Видовдан. Популарна стручна предавања, уз читање родољубиве поезије, приређивана су са циљем јачања свесности о српству и особинама које треба да праве српску избељичку децу. Деца су у домовима имала организовану здравствену заштити, а уз школске обавезе бавила су се и сакупљањем шумских плодова, воћа, лековитих биља, уређивањем бањских паркова и домских библиотеки. Девојнице, пореклом са сеоских подручја, које су то znale од раније, преле су вуну и плеле одећу.“

Бројчани подаци су пажљиво бирани и не оптерећују текст.

Ауторка наводи и резултате истраживања претходника:

„По истраживањима Милоша Хамовића, у окупираној Србији је, до 1. марта 1942. године, било је регистровано 62.049 избељичких деце. Само у Београду је, у исто време, у дечијим домовима и код породица, било смештено 11.944 деце.“

Ауторкини судови су одмерени и базирани на проверљивим историјским изворима. На основу ових судова, стручњацима и публици ће бити једноставније да разумеју ову тешку тему и да донесу сопствене закључке.

У каталогу су различите дечије судбине представљене и цитатима делова појединих песама.

Посебну вредност у тексту каталога има и лична прича Драгоја Лукића који је имао двоструку специфичну улогу – био је

the territory of Serbia. Among the refugees from Bosnia who hid in shelters, there were many children who got lost in the forests, and some of them even died.”

Jasmina Tutunović - Trifunov also writes about quarantines for the temporary isolation of refugees, about children's refugee orphanages in Serbia under German administration, which were looked after by the competent authorities of the Serbian Quisling administration.

The author of the exhibition and the text in the catalogue writes about the way of life of Serbian children who were lucky enough to avoid the tragic fate that befell their many peers:

“Refugee children were brought up in a religious and Serbian national spirit, regardless of whether they were placed in orphanages or in Serbian Orthodox monasteries that accepted some of the children without parental care. They grew up with comprehensive morning prayers, religious studies and going to the liturgy together, they celebrated Christmas, Easter, Vrbica (Saturday of Lazarus) and Vidovdan solemnly. Popular professional lectures, along with the reading of patriotic poetry, were organized with the aim of strengthening awareness of being Serbian and following the Serbian tradition, the qualities that should adorn Serbian refugee children. “The children in orphanages had organized health care, and in addition to their school duties, they were also engaged in collecting forest fruits, fruit, medicinal herbs, arranging spa parks and orphanages rooms. The girls, originally from rural areas, who knew these skills from before, spun wool and knitted clothes”*

Numerical data have been carefully selected and do not burden the text.

The author also cites the results of her predecessors' research:

“According to Miloš Hamović's research, in occupied Serbia, until 1st March 1942, 62,049 runaway children were registered. In Belgrade alone, at the same time, 11,944 children were placed in children's homes and with families.”

The author's judgments are measured and based on verifiable historical sources. Based on these judgments, it will be

дете логораш у току рата, а у деценијама након Другог светског рата био је вредни истраживач ове теме.

Имамо професионалну и моралну обавезу да препоручимо овај текст у каталогу изложбе *Повратак: Прича која шраје* за објављивање и на увид стручној и широкој публици. Очекујемо да ће каталог дочекати још издања, а да ће изложба обићи што више места и да ће је видети нарочито преживели логораша, потом ђаци и професори, као и стручњаци који се на директан или индиректан начин баве овом темом.

др Ненад Антонијевић
музејски саветник
Музеј жртава геноцида
Београд

У Београду, 21. 09. 2023.
Мала Госпојина

Рецензија каталога **ПОВРАТАК: Прича која шраје** Аутор Јасмина Тутуновић Трифунов

Каталог *ПОВРАТАК: Прича која шраје* прати истоимену изложбу ауторке Јасмине Тутуновић Трифунов која говори о страдањима претежно српских цивила у току Другог светског рата са подручја Независне Државе Хрватске – Босне и Херцеговине, Хрватске, Срема. То су страдања која највише боле: разарања породица, страдања недужних жена, старих, нарочито деце која су у вихору рата изгубила своје родитеље који су убијани само зато што су били Срби православне вере, што су писали ћирилицом, називали се српским именима. Многа деца, од тек рођених беба и најмањег узраста до оних старијих, убијана су заједно са њима на кућним праговима. Они који би преживели те прве налете покоља и насиља бивали су затварани у многобројне логоре за „непожељне елементе“ у хрватској држави од којих су најозлоглашенији били Даница, логори у Крушчици, Бакову, Горњој Ријеци, затим систем логора Паг Јадовно Госпић, систем концентрационих и логора смрти Јасеновац, Стара Градишка, Сисак. Многа деца су и рођена у њима, што је на посебан начин обележавало њихо-

easier for experts and the public to understand this difficult topic and draw their own conclusions.

In the catalogue, different children's destinies are presented through quotes from parts of specific lyrics.

The personal story of Dragoje Lukić, who had a double specific role, was a child in a concentration camp during the war, and in the decades after the Second World War was a valuable researcher of this topic, has special value in the text of the catalogue.

We have a professional and moral obligation to recommend this text in the catalogue of the exhibition “Return: The Ongoing Story”, for publication and for viewing by the professional and general audience. We expect that the catalogue will receive more editions, and that the exhibition will visit as many places as possible, and that it will be seen especially by camp survivors, then students and professors, as well as experts who directly or indirectly deal with this issue.

Nenad Antonijević, PhD
Museum Adviser
Genocide Victims Museum
Belgrade

In Belgrade, 21st September 2023
On the Holiday of the Birth of the Holy Mother of God

Review of the catalogue RETURN: The Ongoing Story Author: Jasmina Tutunović Trifunov

The Catalogue *RETURN: The Ongoing Story* comes along the exhibition of the same name by the author Jasmina Tutunović Trifunov, which treats the suffering of predominantly Serbian civilians during the Second World War from the territory of the Independent State of Croatia - Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Srem. These are the sufferings that hurt the most: the destruction of families, the suffering of innocent women, the elderly, children in particular who lost their parents in the whirlwind of war, who were killed solely because they were Serbs of the Orthodox faith, because they wrote in Cyrillic, and were called Serbian names. Many children, from new-born babies and the youngest

ве животе. Јасан и питак језик, на тренутке поетски иако је тема трауматична, изазива саосећање и повезивање читалаца са судбинама невиних жртава. Добро одабрани цитати илуструју тешке ратне и послератне судбине свих који су невољно били увучени у круг страдања и бесмисла рата иза кога увек остаје згариште хуманизма и човековог посрнућа.

У каталогу се на систематичан и концизан начин прате судбине оних који су предмет изложбе. Најпре се даје конкретан историјски оквир и след догађаја који су довели до тога да на територији Независне Државе Хрватске буде спроведен троструки геноцид: над Јеврејима и Ромима, као део званичне политике и ратног циља нацистичког Трећег рајха, и над Србима, као део усташке идеологије чија је једина намера била да се уништи све српско на територијама које су сматране хрватским. Та намера се нарочито огледала у убијању деце ових „обележених“ народа и убијању читавих породица виђенијих људи у циљу застрашивања. Ауторка нас на самом почетку информише о законским актима који су омогућавали легално извршавање злочина геноцида, без могућности да извршиоци кривично одговарају јер није постојало кривично дело. Неки од закона и уредаба су се односили на пописивање српског становништва и њихове имовине, као и њено одузимање (Срби су били у обавези да на посебним картончићима уредно означе који кључ припада којој просторији у њиховом домаћинству); забрану употребе ћириличног писма; присилно прекрштавање у католичанство; затварање српских школа и институција и промене назива улица. Спровођено је систематско и планирано расељавање Срба са подручја окупиране Краљевине Југославије и протеривање на територију окупиране Србије. Многи су и сами тражили спас преко реке Дрине што је велики број малишана оставило без родног огњишта, куће, земље и претворило их у сирочиће без икога и ичега свог. Тако се, током августа и септембра 1941. године, у Србију под немачком влашћу сјатило око 300.000 избеглица. Највећа страдања у НДХ догодила су се у лето 1942. године, након непријатељске офанзиве на Козару. Током 1943, било је око 80.000 избегличке деце. На путу до логора, у хладним зимским данима и ноћима, многа деца су се губила и нестајала без трага. За изгубљеном децом су, након рата, трагали

to those somewhat older ones, were killed along with them on their doorsteps. Those who would survive those first bursts of slaughtering and violence were imprisoned in numerous camps for “undesirable elements” in the Croatian state, the most notorious of which were Danica, the camps in Krušćica, Đakovo, Gornja Rijeka, then the Pag-Jadovno-Gospić camp system, the system of concentration camps and death camp Jasenovac, Stara Gradiška, Sisak. Many children were born in them, which marked their lives in a specific way. Clear and comprehensible language, at times poetic, even though the subject is traumatic, causes sympathy and connection of readers with the fate of the innocent victims. Well-chosen quotes illustrate the difficult war and post-war destinies of all those who were unwillingly drawn into the circle of suffering and senselessness of war, after which there are always burnt remains of humanism and human failure.

The catalogue follows the fates of those who are the subject of the exhibition in a systematic and concise manner. First, a concrete historical framework and the sequence of events that led to the triple genocide being carried out in the territory of the Independent State of Croatia: against the Jews and Roma, as part of the official policy and war goal of the Nazi Third Reich, and against the Serbs, as part of the Ustasha ideology whose only intention was to destroy everything Serbian in the territories it considered Croatian. This intention was particularly reflected in the killing of children of these designated nations and the killing of entire families of prominent people for the purpose of intimidation. At the very beginning, the author informs us about the legal acts that made it possible to legally carry out the crime of genocide without the possibility of those who committed it being held criminally accountable, because there was no criminal act. Some of the laws and regulations related to the census of the Serbian population and their property and its confiscation, during which the Serbs were obliged to mark on special cards which key belonged to which room in their household, as well as the prohibition of the use of the Cyrillic alphabet, forced conversion to Catholicism, closing of Serbian schools and institutions, and street name changes. The systematic and planned displacement of Serbs from all areas of the occupied Kingdom of Yugoslavia and expulsion to the territory of occupied Serbia was carried out, and many of them themselves sought salvation across the river Drina, which left a large number of children without a native hearth,

њихови преживели родитељи; многи су се опет и спојили, али велики број њих ту срећу никада није доживео. Ова изложба управо говори о деци и родитељима који су имали среће, али много више о онима чији су животи и породице заувек остали оскрнављени и разорени.

Најстрашнији сегмент ових страдања био је губитак идентитета најмлађе деце која нису могла да се сећају овог периода свог живота, односно свог родног имена, места, родитеља, периода боравка у логору или сиротишту. Избегла деца са других окупираних територија су могла да се нађу у неколико околности у окупираној Србији: у домовима и сиротиштима за децу без родитеља; у српским манастирима; у српским породицама средњег и нижег слоја на „стан и храну“; могла су и да буду и усвојена. Посебан сегмент ауторка посвећује деци која су остала на територији НДХ и која су била довољно велика или срећне руке да преживе и да их ослободе или пронађу партизанске јединице које су о њима бринуле и за које су обављали послове курира, што је умногоме помагало Народноослободилачку борбу и отпор окупатору чинећи тако од њих мале хероје. Сазнајемо да су деца у току рата била одгајана у револуционарном духу и духу братства и јединства; сазнајемо како је основан Савез пионира; ауторка описује однос партизана – комуниста према деци која су одгајана и васпитавана у партизанским домовима за децу, у којима се након рата посебно водило рачуна о културним и ангажованим активностима у оквиру хорских, драмских и рецитаторских секција.

Свако дете које преживи рат је велики херој само по себи, али би број дечјих жртава био још већи да није било великих хероја, жена и мушкараца, који су за време и након рата уложили своје животе како би спасили сигурне смрти што више малишана или их поново спојили са својим изгубљеним идентитетом. Зато ауторка описује **две велике акције: ратну акцију Диане Будисављевић и њених сарадника** који су спасили око 10.000 деце из усташких логора (многа од њих нису преживела јер су логорски услови убрзавали њихово умирање: заразне болести, прљавштина, глад, жеђ). Водили су тачну евиденцију о сваком детету како би, након рата, лакше могли да пронађу своје породице. Ова евиденција је, од стране нове комунистичке власти, одузета након рата, што је ост-

home, and land and turned them into orphans without anyone and anything of their own. Thus, in August and September 1941, around 300,000 refugees flocked to Serbia under German occupation. The greatest suffering in the Independent State of Croatia occurred in the summer of 1942 after the enemy’s offensive on Kozara. During 1943, there were about 80,000 refugee children. On the way to the camp, in the cold winter days and nights, many children got lost and disappeared without a trace. Lost children were searched for by their surviving parents after the war; many got together again, but there were also a lot of those who never experienced that happiness. This exhibition is about children and parents who were lucky, but much more about those whose lives and families were forever desecrated and destroyed.

The most terrible segment of these sufferings was the loss of identity of the smallest children who could not remember this period of their lives, i.e., their birth name, place, parents, period of stay in the camp or orphanage. Refugee children from other occupied territories could find themselves in several circumstances in occupied Serbia: in foster homes and orphanages for children without parents, in Serbian monasteries, in the middle- and lower-class Serbian families for “housing and food” or for adoption. The author dedicates a special segment to those children who remained in the territory of the Independent State of Croatia and were big enough or lucky enough to survive and be freed or found by partisan units who took care of them and for whom they performed courier work, which greatly helped the National Liberation Struggle and resistance to the occupier thus making them little heroes. We learn that during the war they were brought up in a revolutionary spirit and in the spirit of brotherhood and unity, how the Union of Pioneers was founded, what the attitude of the partisans – communists - was towards them, who raised them and brought them up in partisan homes for children, where after the war, there was the special emphasis on the cultural and engaging activities of the children, which were carried out within the framework of the choir, drama and recitation sections.

Every child who survived the war is a unique great hero by himself/herself, but the number of children victims would have been even higher if it had not been for the great heroes, women and men, who during and after the war invested their lives in order to save as many children as possible from the inevitable

варивање племенитог циља Диане Будисављевић сасекло у корену. Другу акцију под називом *Арена тражи ваше најмилије* је покренуо загребачки лист *Арена* на иницијативу новинара Марина Зурла; акција је ујединила неколико новинских кућа попут *Борбе*, *Вечерњих новина*, *ТВ Новостии*, *Полиџике*, *Недјељној иласа* из Бањалуке, као и лист *4. јул: лист Савеза удружења бораца НОР Југославије* и велики број сарадника из целе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – објављивали су огласе оних који су тражили своје сроднике и активно су учествовали у њиховом проналажењу кроз формирање комисија и штабова који су до последњег детаља проверавали појединости како не би било грешака. Ову акцију је свесрдно помагао и Драгоје Лукић, и сам дете логораш, који је успео да пронађе свог усвојеног млађег брата и чији се лични фонд налази у Музеју жртава геноцида. Једини начин препознавања биле су специфичне физичке карактеристике: ожиљци, младежи, белези, деформитети, облик лица, боја очију или огрлица, минђушице, наруквица. Тако сазнајемо како су Васо и Милош Пантелић тражили своје синове Бура (3), Момчила (8) и Вукашина (4); девојчицу Веселку од шест година са плавом косом и два закржљала палца тражила је мајка; црномањастог Илију од четири године тражио је брат Миливоје, а сестру Љубицу тражио је брат Бранко; мајка Мара тражила је своју Милицу, родитељи Анка и Шпиро своју одузету децу; бака Стана тражила је своју двогодишњу унуку Милеву... Није било одустајања ни након неколико деценија „чак и по цену да сазнам да су трагично завршили“, како је изјавио један отац који је и седамдесетих година неуморно трагао за својим синовима Глигором и Владимиром или мајка Стоја која се осамдесетих година још увек надала својој ћерки коју су отели у логору 1942. Посебно су потресни примери родитеља који би пронашли своју децу али којој, из различитих разлога, нису могли да кажу истину. Или деце која, као већ одрасле особе у тренутку сазнавања истине о свом пореклу, нису могла да прихвате своје биолошке породице. То су последице моралног посрнућа људског рода које остављају неизлечиве трагове на душама људи. Оне се, даље, преносе на потомке и као лична и као колективна траума, као рана која тешко може у потпуности да зацели.

deaths or reunite them with their lost selves. Therefore, the author describes two big Actions: the war Action of Dijana Budisavljević and her associates who saved about 10,000 children from Ustasha camps, many of whom did not survive because the conditions in which they stayed there, surrounded by infectious diseases, dirt, hunger, thirst, exposure to adverse weather conditions, were designed to bring so many children to suffering. They kept accurate records of each child so that after the war they could find their families as easily as possible, but it was taken away from them after the war by the new communist government, which cut off the achievement of that noble goal almost at the root. The second Action, called *Arena is looking for your loved ones*, was launched by the Zagreb newspaper *Arena*, as an initiative of the journalist Marin Zurl, which united several newspapers such as *Borba*, *Večernje novine*, *TV Novosti*, *Politika*, *Nedjeljni glas* from Banja Luka, as well as the magazine *4. jul: the paper of the Union of Associations fighters of NOR (*People's Liberation War) of Yugoslavia* and a large number of collaborators from the entire Socialist Federal Republic of Yugoslavia who published advertisements of those who were looking for their relatives and actively participated in finding them through the formation of commissions and boards that checked details down to the last detail so that there would be no mistakes. Dragoje Lukić, himself a child inmate of a war camp, who managed to find his adopted younger brother and whose personal fund is in the Genocide Victims Museum, wholeheartedly helped in this Action. The only way to recognize some children was by specific physical characteristics such as scars, moles, marks, deformities, face shape or eye colour or a necklace, earrings, bracelet. This is how we learn how Vaso and Miloš Pantelić were looking for their sons Đura (3), Momčilo (8) and Vukašin (4); the six-year-old girl Veselka with blond hair and two stunted thumbs was searched for by her mother; brother Milivoje was looking for four-year-old black-haired Ilija, and brother Branko was looking for sister Ljubica; mother Mara was looking for her Milica, parents Anka and Spiro were looking for their abducted children; grandmother Stana was looking for her two-year-old granddaughter Mileva... There was no giving up even after several decades “even at the cost of finding out that they ended tragically”, as stated by a father who tirelessly searched for his sons Gligor and Vladimir even in the 1970s, or mother Stoja who in the 1980s still hoped

На страни победе правде и живота налазе се они који су имали среће да пронађу у врате своје изгубљене сроднике и идентитете. Велику срећу и задовољство осећали су и сви племенити људи који су то омогућили, чија имена такође треба да памтимо и о којима много више треба да говоримо. Тако су своје најмилије пронашли: мајка Мара којој се вратио син Миркан; мајка Роса Шиник која је пронашла своју Зору; девојчица Перла – Вјеруша, односно Драгица Панић, која се вратила кући захваљујући својој брезлетници од перле и која је свом оцу, заточенику нацистичког логора смрти Аушвиц, могла да честита седамдесет и пети рођендан; Бригита Фистрић, удата Кнежевић, од жене која ју је усвојила и одгајала као своју, сазнаје да се, заправо, зове Милица Мика Бундало.

Важно је сећати се ових имена и памтити их, да нико никада више не буде Јасенка или Наход Градишић, да више нико никада не понесе лично име по називу логора у којем је рођен или одакле је избављен у најранијем узрасту. То се постиже неговањем достојанствене и доследне културе сећања у шта спада и умерничко представљање децијих судбина које су биле инспирација за документарне емисије и филмове, књиге, сценарија. Неки од наслова које ауторка каталога помиње су филмови: *Тешо, хоћеш ли бићи моја мама?* (1975), *Рај и дјеца Козаре* (1984), *Дјеца из њакла* (1976), 158, *Три јаблана*, емисија *Козарачка дејиньсџива* (1985), прича *Мајке* у којој се сусрећу две жене које имају подједнако морално право на исто дете – једна га је родила у свом поткозарском селу, а друга га је спасила сигурне смрти и одгајала у граду пружајући најлепше могуће детињство.

Све ове судбине и сећања изазивају код читалаца помешана осећања туге и радости, запитаности над судбинама те деце и људи, као и над апсурдом рата. Оваква сведочанства покрећу и самопреиспитивање: како бисмо ми у тој ситуацији поступили, да ли бисмо се жртвовали за другог или бисмо жртвовали друге ради себе. Уметност која је заснована на документаристичкој подлози и која спаја историју и уметничку прераду историографије можда и најјаче може и треба да утиче на људе да се загледају у дубину своје душе и да, трагајући за одговорима на ова тешка животна питања, доживе промену у самима себи која ће да их подстакне да више вреднују и поштују свој и туђе животе. Изложба

to reunite with her daughter who was abducted in the camp in 1942. Particularly difficult are the examples of those parents who would have found their children, but to whom, for various reasons and circumstances, they could not tell the truth. Or children who, as already adults, at the moment of learning the truth about their origin, could not accept their biological families. These are the consequences of the moral failure of the human race that leave incurable traces on the souls of people that are passed on to descendants for generations as personal and collective trauma wounds that can hardly heal completely.

As an answer to evil and the victory of life, there are those who were lucky and regained their lost keens and identities. The great happiness and satisfaction because of that also encompassed all those noble and good people who made it possible and whose names we should also remember and about whom we should talk much more. That is how they found their loved ones: mother Mara, whose son Mirkan returned, mother Rosa Šinik, who found her Zora, girl Perla - Vjeruša, i.e. Dragica Panić, returned to her home thanks to her pearl bracelet, where she could congratulate to her father, a prisoner of the Nazi death camp Auschwitz, his seventy-fifth birthday; Brigita Fistrić, married to Knežević, learned that her real name is Milica Mika Bundalo from the woman who adopted her and raised her as her own.

It is important to recall these names and remember them, so that no one will ever again be Jasenka or Nahod Gradišić, named after the camps where they were born or from where they were rescued at an early age. This is achieved by fostering a dignified and consistent culture of memory, which includes the artistic presentation of children's destinies, which were the inspiration for documentary shows and films, books, and screenplays. Some of the titles that the author of the catalogue mentions are movies: *Auntie, will you be my mom?* (1975), *War and the Children of Kozara* (1984), *Children from Hell* (1976), 158, *Three poplar trees*, the programme *Kozaracka detinjstva / "Childhood in Kozara mountain"* (1985), the story *Mother* that describes two women who have equal moral rights to the same child that one gave birth to in her Potkozarje (*area around Kozara) village, and the other that saved from inevitable death and brought her up in the city, giving her the best possible childhood.

All these destinies and memories cause readers to have mixed feelings of sadness and joy, wondering about the fates of

ПОВРАТАК: Прича која шраје и истоимени каталог који је прати представљају још један начин да се ода почаст и упамте они који су невино страдали изгубивши своје животе или живећи животе пуне траума и болних сећања.

У Београду, 16.10.2023.

др
Милица Карић
Музеј жртава геноцида

Рецензија

Каталога Јасмине Тутуновић Трифунов
Повраћак: Прича која шраје

II издање (2023)

Каталог је подељен у пет целина. Прва обухвата период почетка Другог светског рата на територији читаве Југославије и везана је за успостављање Независне Државе Хрватске и прве злочине извршене одмах након њеног проглашења.

Други наслов *Дијете од усћанка* говори о деци која су пронађена на згариштима родних кућа и окућница, а коју су касније су пронашли партизани. Та деца су током рата одрастала у партизанским ратним болницама и домовима на ослобођеним територијама, а касније, по завршетку рата, у домовима за незбринуту децу.

У трећем делу под насловом *Диана Будисављевић*, писано је о деци која су спасена из јасеновачких логора Стара Градишка, Млака, Јабланац и Кошутарица, у којима су биле заточене Српкиње и Јеврејке са децом. На лицу места су страдале углавном жене и деца православних Рома. Диана је спашавала највише српску децу, која су касније била смештена у хрватским породицама, домовима и болницама, уколико им је било потребно лечење.

Четврто поглавље *Ко ли ће доћи једном већ њој мене, прикључи ово јадовищо, жаловищо шрајање* говори о деци која су, за време рата, била довољно одрасла да су могла да се сећају својих родитеља, браће и сестара и која су, из дана у дан, очекивала да се прикључе својим породицама. Исто-времено, говори се и о најмлађој деци која су, временом,

those children and people and the absurdity of war, and self-examination of how we would have acted in that situation, whether we would have sacrificed ourselves for others, or sacrifice others for ourselves. The art that is based on a documentary basis and that combines history and the artistic processing of historiography can and should perhaps have the strongest influence on people to look into the depths of their souls and to search for answers to these difficult life questions to experience a shock and change in themselves that will encourage them to start appreciating and respecting their own and other people's lives more. The exhibition *RETURN: the Ongoing Story* and the accompanying catalogue of the same name are another way to honour and remember those who innocently suffered by losing their lives or living lives full of trauma and painful memories.

In Belgrade, on 16th October 2023

Milica Karić, PhD

The Genocide Victims Museum

Review of

The Catalogue of Jasmina Tutunović-Trifunov
“Return: The Ongoing Story”

2nd Edition (2023)

The catalogue is divided into 5 units. The first one covers the period of the beginning of the Second World War in the territory of the entire Yugoslavia and is related to the establishment of the Independent State of Croatia and the first crimes committed immediately after its announcement.

The second title, *The Child of the Uprising*, tells about children who were found in the burnt remains of family houses and homesteads, and were later found by partisans. During the war, those children grew up in Partisan war hospitals and homes in the liberated territories, and later, after the end of the war, in foster homes.

In the third part, entitled *Diana Budisavljević*, it is written about the children who were rescued from the Jasenovac camps: Stara Gradiška, Mlaka, Jablanac, Košutarica, where Ser-

сазнавала да су усвојена и тражила свој прави идентитет и биолошку породицу.

Слобода је тамо где је мама говори о потресној судбини родитеља, најчешће мајки, које су се после Другог светског рата вратиле из логора Трећег рајха. Неке од њих су, временом, сазнавале у којим породицама се налазе њихова деца, али нису могле увек да докажу да се ради о њиховој деци. Често се догађало да их деца нису препознавала или нису прихватала чињеницу да људи који су их спасили током рата нису њихови прави родитељи.

Којем небу припадам последње је поглавље које говори о различитим недоумицама о идентитету: правом имену, презимену, датуму и месту рођења... Ту се отвара универзална тема страдања деце у свим ратовима на планети Земљи. У случају страдања деце ниједна конвенција и међународна резолуција није дала резултата. Деца су, и даље, најтужније жртве сваког рата јер им се прекида живот без одрастања и сазнања шта је свет уопште.

Изузетан каталог, потресан и неизоставаан у сазнавању истине о страдалој деци на територији некадашње Краљевине Југославије, препоручујем за штампу и за превод на више страних језика.

др Душица Бојић

директор Историјског музеја Србије
Музејски саветник и научни сарадник

bian and Jewish mothers with their children were imprisoned. The women and children of Orthodox Roma mostly died on the spot. Diana rescued for the most part Serbian children, who were later placed in Croatian families, homes and hospitals, if they needed treatment.

The fourth chapter, *Who will finally come for me, to end this painful, mournful time*, tells about children who were old enough to remember their parents, brothers and sisters and who were expecting to join their families from day to day. At the same time, also about the youngest children who learned over time that they were adopted and were looking for their true identity and biological family.

Freedom is Where Mom is, speaks about the shocking fate of parents, most often mothers, who returned from the camps of the Third Reich after the Second World War. Some of them, over time, found out in which families their children were, but they could not always prove that those were their children. It often happened that the children did not recognize them or did not accept the fact that the people who saved them during the war were not their real parents.

To which heaven do I belong is the last chapter that talks about various doubts about identity: real name, surname, date of birth, place where they were born... There opens the universal theme of the suffering of children in all wars on the planet Earth. In the case of children suffering, none of the Conventions and International Resolutions has given results. Children are still the most grievous victims of every war, because their lives are cut short without growing up and knowing what the world is all about.

An exceptional catalogue, poignant and indispensable in learning the truth about the children who died in the territory of the former Kingdom of Yugoslavia, I recommend it for printing and translation into several foreign languages.

Dušica Bojić, PhD

Director of the History Museum of Serbia
Museum Adviser and Research Associate

Custodian

Јасмина Тутуновић Трифунов
ПОВРАТАК: Прича која траје

Издавач
Музеј жртава геноцида

За издавача
Дејан Ристић

Превод
др Милица Карић

Лектура
Исидора Ињац

Прелом
Марица Буцек и Александар Радосављевић

Извршни уредник
Дејан Ристић

Ликовно-графички уредник
др ум. Никола Радосављевић

Репродукције
Музеј жртава геноцида, Лични фонд Драгоја Лукића (МЖГ, ЛФДЛ)
Музеј жртава геноцида, Збирка фотографија Драгоја Лукића (МЖГ, ЗФДЛ)
Музеј жртава геноцида, Збирка откупа и поклона фотографија (МЖГ, ЗОПФ).

Штампа
Intra.Net Centar, Београд

Тираж
200

ISBN-978-86-82832-06-5

Jasmina Tutunović Trifunov
RETURN: An Ongoing Story

Publisher
Genocide Victims Museum

For the publisher
Dejan Ristić

Translation
Milica Karić, PhD

Proofreading
Isidora Injac

Book layout
Marica Bucek, Aleksandar Radosavljević

Executive editor
Dejan Ristić

Graphic editor
Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Reproductions
Genocide Victims Museum, Personal Fund by Dragoje Lukić (MŽG, LFĐL)
Genocide Victims Museum, Collection of documentary photographs by Dragoje Lukić (MŽG, ZFĐL)
Genocide Victims Museum, Collection of purchased and given photographs (MŽG, ZOPF).

Print
Intra.Net centar, Beograd

Circulation
200

ISBN-978-86-82832-06-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5-053.2/.5(497.13+497.15)''1941/1945''(083.824)
314.113:314.15(497.1)(083.824)
94(497.1)''19''(083.824)

ТУТУНОВИЋ-Трифун, Јасмина, 1974-

Повратак : прича која траје / [ауторка изложбе и текста каталога] Јасмина Тутуно-
вић-Трифун. - 2. допуњено изд. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2024 (Београд :
Intra.Net Centar). - 83 стр. : илустр. ; 20 cm

Ауторкина слика. - Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Bibliografija: str. 81-83.

ISBN 978-86-82832-06-5

а) Жртве рата -- Деца -- Независна држава Хрватска -- 1941-1945 -- Изложбени каталози
б) Избеглице -- Међународна заштита -- Југославија -- 1941-1945 -- Изложбени каталози
в) Југославија -- Историја -- 20в -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 140588553

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum